

RAHVUSED EESTIS

USBEKID

Koostanud Zulfia Nurmanova, Lola Sahhibnazarova, Ita Serman

Tõlkinud Ita Serman

Toimetanud Kairi Kruus

Kujundanud Maaja Kukerman

Fotod: Zulfia Nurmanova ja Lola Sahhibnazarova

Trükis on ilmunud Mitte-eestlaste Integratsiooni
Sihtasutuse Haridusprogrammide Keskuse tellimusel.

Trükise väljaandmist on toetanud Haridus- ja
Teadusministeerium.

Autoriõigus kuulub Mitte-eestlaste
Integratsiooni Sihtasutusele

ISBN 978-9985-57-954-1

Teostus: AS Kirjastus Ilo ja trükikoda Iloprint

Tasuta tiraaž

SAATEKS

Usbeki mõistujutt pajatab, kuidas kõrgesse ikka jõudnud isa kutsub enda juurde oma kolm poega. “Mu pojad, teist on sirgunud head ja tublid mehed,” ütleb ta. “Aga ma tahaksin, et enne, kui ma siit ilmast lahkun, täituks veel üks minu unistus.”

Muidugi on pojad valmis isa soovi täitma. Isa näitab neile kaevu, mille kallal ta on aastaid veeni jõudmata vaeva näinud. Niisiis on ta mõelnud täita kaevu millegagi, mis on inimesele kõige olulisem ja väärtuslikum. Noored mehed siirduvadki laia maailma seda “miskit” otsima.

Kokkulepitud ajal saabuvad pojad tagasi koju. Neist vanim on ühes toonud kulda, keskmine vääriskive. Noorim poeg aga süütab hoopis väikse küünla. “Ma täidan selle kaevu valgusega,” sõnab ta. “Sest maailmas ringi rännates olen ma mõistnud: pole midagi olulisemat valgusest, mille aluseks on rahva tarkus.”

Läbi aegade on usbekidele olnud omane pidada lugu tarkusest, püüelda kõigi raskuste kiuste teadmiste poole. Kas ei kõla see kuidagi tuttavlikult ka eestlastele? Ja kas ei ärgita see kaht teadmishimulist rahvust teineteisegi kohta rohkem teada saama?

Usbekkidel on kombeks säilitada teisigi oma rahva kombeid ja tavasid. Üksteise aitamine, siiras toeksolemine nii rõõmus kui ka mures... Seda on nad valmis jagama ka oma siinsete kaaslastega, võttes samas omaks nende arusaamu. Neid usbekke, kes on oma kodu loonud Eestis, pole siinmail ju kuigi palju. Seda enam vajavad nad enda kõrvale head sõpra: kedagi, kes aitaks mõista ja kellele võib alati kindel olla.

Päev-päevalt eestlaste kõrval elades on usbekid osa saanud siinsest elust, tõekspidamistest ja traditsioonidest. Eesti sõbrad on jutustanud kõigest sellest, mis on neile kallis, ja viinud usbekke paljudesse armsatesse paikadesse. Muidugi tekitab see samasugust soovi ka usbekides: tutvustada oma imeilusat maad, kus kõrbeliivad vahelduvad lillemerega; kus iga linn on otsekui muuseum ent samas nii nooruslikult kaasaegne; kus iidsed tavad aitavad paremini elada ka tänast elu.

Kes kord on tunnetanud usbeki külalislahkust, ei unusta seda kunagi. Niisiis on aeg asuda väiksele reisile. Alustuseks selle raamatukese abiga.

SISUKORD

Saateks	3
Paiknemine ja kujunemine	7
Rahvuslipp ja -sümbolid	8
Väike tähtpäevakalender	10
Loodus ja asustus	10
Usbekid – millised nad on?	12
Usbekkide huumorimeel	16
Keel ja tähestik	17
Väike sõnastik	18
Rahvarõivad	18
Nimed	21
Haridus	21
Teadus	23
Kultuur	25
Kirjandus	25
Teater	27
Filmikunst	28
Laul ja tants	28
Kunst	29
Sport	30
Vaatamisväärsused	31
Muuseumid	31
Usbekistani Riiklik Kunstimuseum	31
Usbekistani Tarbekunstimuseum	31
Igor Savitski nimeline Karakalpakkia Riiklik Kunstimuseum	32
Linnad	33
Šahrisabz	33
Taškent	34
Samarkand	35
Buhhaara	37
Hiiva	37
Nukus	38

Usk	39
Uskumused ja kombed	41
Kommetega seotud pühad	41
Teemaja (<i>tšaihana</i>)	42
Naabreid hõlmav kogukond (<i>mahallja</i>)	43
Usbeki pulm	44
Lapse sünd	45
Talgud (<i>hašar</i>)	45
Usbeki elutee sünnist surmani	46
Usbeki turg	47
Söögikultus	48
Rahvustoidud	49
Usbeki köök	49
Usbeki pilaff	50
Samarkandi pilaff	51
Usbekid maailmas	52
Usbekid Eestis	52
Kasutatud kirjandus	55

Paiknemine ja kujunemine

Usbekistan asub Kesk-Aasia südames, Amudarja ja Sõrdarja jõe vahelisel alal. Põhja- ja loodeosas piirneb riik Kasahstaniga, edelas Türgmenistaniga, kagus Tadžikistaniga, kirdes Kõrgõzstani ja lõunas Afganistaniga.

Usbekistani territoorium on iidsemaid inimese asustatud paiku. Selles erinevate uskude ristumispaigas on ammustest aegadest alates sulandunud erinevad tsivilisatsioonid. Ajapikku kujunesid seal ainulaadne ajalugu ning omanäoline kultuur.

Esimese riigitaolise üksuse Kesk-Aasia territooriumil moodustasid I aastatuhandel eKr Horazm, Sogdiana, Baktria, Margilon. Horazmi oasis arenesid põllumajandus, käsitöö, ehitus, kaubandus.

Sogdiana on ajalooline piirkond Kesk-Aasias Zarafšoni ja Kaškadarjo jõe basseinis, üks tollaseid keskusi. I aastatuhande keskel eKr oli see sama nime kandev riik. Tuntuim linn oli seal Marakanda (Samarkandi nimetus IV sajandist eKr–VI sajandini).

Baktria on ajalooline piirkond Amudarja kesk- ja ülemjooksul. Neis paigus leidis aset erinevate rahvaste suur segunemine.

VI sajandi keskpaigast eKr kuni meie ajaarvamise alguseni allutasid pärslased eesotsas ahhemeniididega endile mitmeid Kesk-Aasia piirkondi. Ahhemeniidide võimutsemine kestis IV sajandini eKr.

IV sajandil eKr (aastal 329) jõudis Aleksander Suur sõjas Pärsiaga Fargona oruni.

Aastail 312–250 eKr oli Kesk-Aasia Seleukiidide ja seejärel Kreeka-Baktria riigi osa. Peamisteks keskusteks kujunesid Samarkand ja Buhhaara.

I–IV sajandil oli Kesk-Aasias mõjukaim Kušaani riik.

VII–VIII sajandil ilmusid Kesk-Aasia piirile uued anastajad – araablased. Nende vallutuste üheks tulemuseks oli islami levimine kõnealusel territooriumil.

XIII sajandi alguseks võitis Kesk-Aasia enda kätte Tšingis-khaan, ja järgneva saja aasta kestel võimutsesid seal mongolid. Sel perioodil kiirenes juba islami-eelsel ajal alanud üleminek iraani keelelt türgi-tatari keeltele.

XIV sajandi teisel poolel tuli mongolite võimu nõrgenemisega kaasnenud feodaalsõdades võimule Timur (1336–1405).

XV sajandi lõpul ja XVI sajandi algul vallutasid territooriumi rändusbe-
kid ning rajasid Buhhaara emiraadi.

XVI sajandist võib neil aladel rääkida Hiiva khaaniriigist. 1560. aasta-
tel tekkis Buhhaara khaaniriik. XVII sajandi alguses eraldus sellest Kukoni
khaaniriik.

1860.–1870. aastatel osa Usbekistani territooriumist vallutati ja ühen-
dati Vene impeeriumiga. Võimu võttis üle Turkestani kindral-kuberner.

1917. aasta novembrist kuni 1918. aasta märtsini kehtis Turkestani kra-
is nõukogude võim. Suurem osa territooriumist läks Turkestani Autonoomse
Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi koosseisu.

1918. aasta 19. veebruari öösel vallutasid sõjaväeosad tormijooksuga
Kukoni.

1920. aastal said Buhhaara emiraadist ja Hiiva khaaniriigist rahvarevo-
lutsioonide käigus marionetlikud Buhhaara ja Horazmi nõukogude rahvava-
bariidid, ning sel moel minetati senine väiksemgi riiklik iseseisvus.

27. oktoobril 1924 moodustati Usbeki Nõukogude Sotsialistlik Vabariik.
1925. aastal sai sellest Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu osa
ja nii kestis see aastakümneid. 1. septembril 1991 võttis Usbeki NSV
Ülemnõukogu vastu deklaratsiooni Usbeki NSV riiklikust suveräänsusest.
Usbekistanist sai iseseisev riik – Usbekistani Vabariik. Sama aasta det-
sembris ühineti SRÜ-ga.

Usbekistan on presidentaalne vabariik. President on nii riigipea kui ka
valitsusjuht. Presidendi valib viieks aastaks rahvas. Seadusandlik organ
on kahekojaline Ülemnõukogu. Senati 84 liiget lähetavad kohalikud oma-
valitsused, 16 määrab president. Seadusandliku Koja 120 liiget valib viieks
aastaks enamusvalimistel rahvas.

Usbekistani riigikeel on usbeki keel. Rahaühik on sum.

Rahvuslipp ja -sümbolid

Usbekistani Vabariigi riigilipp ja kogu sümbolika on ajaloost omaks võt-
nud kõik iseloomuliku neile riikidele, mis kunagi on asustanud nüüdisaegse
Usbekistani territooriumi. Kusjuures silmas on peetud nii rahvuskultuuri tra-
ditsioone kui ka sealse looduse ja kliima eripära.

Usbekistani lipul (aastast 1991) on kolm laiemat horisontaalset riba:
sinine, valge ja roheline, mida üksteisest omakorda eraldavad kaks hori-
sontaalset kitsast punast triipu. Lipu ülemisel, sinisel ribal on kujutatud
poolkuu ja kaksteist tähekest.

Sinine värv sümboliseerib elu põhialuseid – alati kestvat taevast ja vett. Just sinist värvi oli ka kunagi neil aladel võimutsenud Timuri lipp. Niisiis sümboliseerib sinine usbekkidele laiemalt võttes ka ajaloo väärtustamist ja nende riigi elujõulisust.

Valge värv tähistab traditsiooniliselt rahu, püüdlmist puhaste mõtete ja ausate tegude poole.

Roheline on looduse värv, tärkava elu ja viljakuse sümbol. Samuti tähistatakse sellega tihedat sidet ajaloo ja nüüdisaegse rohelise liikumise vahel.

Punased triibud aga märgivad lakkamatut elujõudu, mis seob inimeste üllad püüdlused igavese taeva ja reaalse eluga maa peal.

Lipu ülemisel triibul kujutatud noor poolkuu tuleneb ajaloolistest traditsioonidest. Ühelt poolt on see islami sümbol, teisalt meeldib usbekkidele seda praegu pidada oma vabariigi taasiseseisvumise tunnuseks.

Kaksteist tähekest riigilipul on aga kõige otsesemalt seotud iidse päikesekalendriga. Selle kalendri kaheteistkümne kuu nimetused tähistavad üht-aegu kaheteistkümne sodiaagimärgi nimetust. Siinkohal on oluline teada, et need kaksteist tähekest ei oma mingit sidet erinevate uskudega. Vastupidi – need on seotud teadusliku mõtte arenguga riikides, mis on kunagi asunud praeguse Usbekistani territooriumil. Ulugbeki tähekataloogi järgi – aga selle teaduslikku põhjendatust tunnistatakse kõikjal maailmas – määrati Päikese liikumine kindlaks just nende kaheteistkümne tähe asetuse põhjal.

Nüüdisaegses Usbekistanis käsitatakse kahteist tähte ka kui kahteistkümne vilajeti tunnust.

Usbekistani vapi (aastast 1992) on näha tõusva päikese kiired mägede, jõgede ja õitsvate orgude kohal, mõlemalt poolt on need ümbritsetud vanikutega. Parempoolne vanik koosneb viljapeadest, vasakpoolsel on kujutatud puuvillaoktsad. Mõlemat vanikut läbivad kaks Usbekistani lipukest. Vapi ülaosas asub vabariiki sümboliseeriv kaheksanurk, mille sees asetsevad poolkuu ja täheke. Vapi keskel on kujutatud laiali asetsevate tiibadega mütoloogiline lind Humo – õnne, armastuse ja vabaduse sümbol.

Usbekistani riigilipp.

Usbekistani riigivapp.

Väike tähtpäevakalender

- 1. jaanuar – uus aasta
- 8. märts – rahvusvaheline naistepäev
- 21. märts – *navruz*
- 1. mai – töö päev
- 9. mai – võidupüha
- 1. september – sõltumatuse päev
- 1. oktoober – õpetajate päev
- 8. detsember – konstitutsioonipäev

Loodus ja asustus

Usbekistani pindala on 447 400 ruutkilomeetrit. Riigis elab 2007. aasta andmetel 26 607 000 inimest.

Usbekistani loodus on väga mitmekesine. Seal võib leida nii kõrbeaavrusi kui ka lumiseid mägesid. 80% maa loodeosa territooriumist moodustavad Üstirti lavamaa ja Turaani madalik. Tasandikud (enamikus Kõzõlkumi kõrb) paiknevad maa edelaosas. Mäed ja eelmäestikud, mis hõlmavad umbes kolmandiku kõigist maa-aladest, asuvad ida- ja loodeosas. Usbekistani mägised alad kuuluvad Tian Shani lääneaheliku ja Pamiiri-Alai mäestiku koosseisu. Mägedes asub mõistagi ka Usbekistani kõrgeim tipp – 4643 meetrit.

Usbekistan ei ole avatud meredele ja ookeanidele. See muudab aga kliima äärmiselt mandriliseks, liiga kuumaks ja kuivaks. Riigi põhjaosas on kliima mõõdukas, lõunaosas seevastu subtroopiline. Suur osa aastast on seal väga kuiv ja väga palav. Looduse iseloomulikuks eripäraks on põud. See tuleneb väikesest sademete hulgast suvel, vähene pilvitus aga tingib

Mägised alad hõlmavad kolmandiku riigi territooriumist.

suuremal osal ajast särava päikese. Suvel paistab päike 15, talvel mitte vähem kui 9 tundi ööpäevas. Aastas on päikest näha maa põhjaosas keskmiselt 2500–3000, lõunas 2800–3130 tunni jooksul. Võrdluseks olgu öeldud, et Lääne-Euroopa riikides moodustab päikseliste päevade arv Kesk-Aasia tasemest 70–80%.

Suved on niisiis väga kuumad, talved aga pigem külmad. Kõige külmem kuu on jaanuar. Lõunarajoonides saabub kevad tavaliselt veebruaris, Araali mere regioonis aprillis. Suvi algab lõunas mais ja kestab tavaliselt 4–5 kuud. Kõige kuumem on juulis: 42–47 kraadi. Mägedes on suvel sooja 22–30 kraadi. Maapind kuumeneb suvel 60 kraadini. Kõrbes mõõdetakse õhusooja aga koguni kuni 70 kraadi.

Sademete hulk on väga erinev. Mõnes piirkonnas on see keskmiselt 100–200 mm, mägedes ulatub kuni 900 mm. Kõige vähem tuleb sademeid kõrbealadel: 80–90 mm.

Talv algab Üstirti lavamaal oktoobri lõpus, riigi lõunaosas aga detsembris. Talvel on õhuniiskus 70–80%, suvel 35–50%. Kõrberajoonides leidub õhus niiskust vaid 20–30%.

Usbekistani loomariigis elab 97 liiki imetajaid, neist 9 liiki – sealhulgas tiiger, lumeleopard, kulaan, keerdsarvkits ja pisiümiseja – on ohustatud.

Usbekistani maapõu on rikas maavarade poolest. Avastatud on enam kui 100 liiki mineraalset toorainet. Usbekistan on 4. kohal maailmas kullavarude poolest, 7. kohal uraanivarude poolest. Vase, seatina, tsingi, volframi, loodusliku gaasi ja mõnede teistegi maavarade poolest asub Usbekistan samuti ühel juhtivatest kohtadest maailmas.

Usbekistanile on iseloomulik, et suure osa maast ehk 56% võtab enda alla põllumajandus. Subtroopiline kliima võimaldab saada väärtuslike põllumajanduskultuuride suuri saake: eelkõige puuvilla-, teravilja-, puu- ja juurviljasaake.

Jõesid ammutavad toitu mägede lumest. Siiski pole see mäestikujõgede olulisim allikas. Talvisel ajal täidavad jõgesid tavaliselt põhjaveed. Mägedest hargnevad jõed suubuvad Amudarjasse (keskmine pikkus 1145 km) ja Sõrdarjasse (keskmine pikkus 2212 km). Need jõed läbivad kogu riiki. Suurt osa Sõrdarja juurdevoolust kasutatakse tehisniisutuse tarbeks, niisiis ei jõuagi see vesi jõeni. Usbekistani territooriumil voolab rohkesti jõgesid: näiteks Kaškadarjo, Surhondarjo, Tširtšik.

Järved asetsevad peamiselt orgudes ja suurte jõgede deltades ning niisutatavate oaside äärealadel. Paljud vanadest aegadest pärinevad järved on tekkinud rändjõgedest ja vanade jõesängide väljasuremise tulemusena. Usbekistani territooriumil on 80 järve, ja kõik nad on üsna väikesed. Kõige suurem järv on Araali meri, mille lõunaosa kuulub Usbekistanile.

Araali meri toitub kahest allikast – loomulikest sademetest ja temasse

Usbekistani mitmekesine loodus.

suubuva Kesk-Aasia kahe suurema jõe, Amudarja ja Sõrdarja veest. Nende jõgede vee ebaotstarbeka kasutamise tulemusena (tehisniisutuse jaoks) on Araali merel jäänud saamata 90% vee tavalisest juurdevoolust. Viimase 30 aasta jooksul on Araal kaotanud 75% oma mahust ja 50% akvatooriumist. Araali probleem on leidnud ka laiema kõlapinna ja selle lahendamiseks on välja töötatud arvukaid projekte. Loodud on rahvusvaheline fond Araali mere päästmiseks.

Peeaaegu kõik järved, mis asuvad 2000–3000 meetri kõrgusel mägedes, ei ole tavaliselt eriti sügavad. Olemas on ka tehiskõhvikud: reservuaare, mis hooajaliselt aitavad jõgede vee taset tasakaalus hoida.

Usbekid – millised nad on?

Usbeki rahva vaimsus ja kombed on kujunenud sajandite jooksul. Oma osa on selles olnud kõigil neil erinevate kultuuritraditsioonidega rahvastel, kellest hilisema segunemise tulemusena on kujunenud usbeki rahvus.

Kesk-Aasia rahvaste sajanditetaguses elus oli kõik rangelt reglementeeritud. Kui mõni inimene mingil põhjusel ei olnud kursis neis paigus juurdunud hea käitumise tavadega, võis ta end kaaskodanike silmis sügavalt häbistada.

VII sajandi keskpaigas sai Idamaades ja Kesk-Aasia riikides vaimsete väärtuste, eneseteadvuse ja -austuse aluseks islam. Sellest tulenevalt oli kommete ja traditsioonide tundmine ja järgimine iga inimese kohus päritolust ja sotsiaalsest staatusest olenemata. Siinjuures on huvitav, et sageli põimusid neis kommetes ja tavades islamile omased jooned hoopis iidsemate, maagiale omaste joontega. Islami vastuvõtmisega tegid need aga

läbi muutuse, ja usbekide elu loomulikuks koostisosaks said moslemi usukombed.

Kuigi ajapikku kujunesid Kesk-Aasias (Usbekistanis sealhulgas) piirkonniti välja oma tavad ja kombed, säilisid põhilised traditsioonid siiski muutusteta.

Niisiis ongi üks peamisi üldtunnustatud väärtusi põlvkondade järjepidevus. Suuresti väljendub see usbeki rahvaluules. Olgu siinkohal näiteks mõistujutt “Padišah ja aednik”. See kõneleb, kuidas kord sõitis padišah mööda aiast, kus vanem mees istutas parasjagu virsikupuud.

“Kuule, vanamees, sinu elu kaldub juba loojangu poole, sa ei jõua enam ära oodata selle puu vilju. Milleks siis see vaev ja hool?” küsis padišah. “Ma muidugi tean, mida sa mulle nüüd vastad,” jätkas ta. “Et meie esivanemad nägid vaeva meie nimel, ja meie peame tööd tegema oma järglaste tarvis. Aga ütle, kas on siis mõtet mõelda minevikust, mis ammugi on kadunud aegade hämarusse? Või kas on mõtet mõelda tulevikule, mille udust selgimine võtab veel aega? Sest tegelikult kuulub ju meile ainult olevik?”

Ja vanake vastas: “Kuidas oleksidki sina, võimumees, võimeline mõistma aednikku? Sa ei taha meenutada minevikku – tähendab, see on sul olnud niisugune, et parem poleks sellist olnudki. Sa ei taha mõelda tulevikule – tähendab, sa kardad seda. Nii et ma ei kadesta hoopiski sinu olevikku!”

Väga oluliseks peavad usbekid ka perekondlike sidemete säilitamist. Neil on kombeks öelda: “Kui me püsime koos, oleme võimas jõgi. Kui lendame laiali, oleme ojust väiksemad.”

Usbekid elavadki tavaliselt suurte peredena, mitu põlvkonda koos. Seepärast eelistatakse ka suuri maju. Pere auväärseim isik on traditsiooniliselt selle vanim liige. Muide, tänaseni pööratakse vanemate poole teievormis.

Väga oluliseks peetakse hoolitsemist ka pere noorimate eest. Kui peaks juhtuma, et mõni laps jääb orvuks, ei anta teda lastekodusse: lapse kasvatavad üles sugulased.

Suurtes mitme põlvkonnaga peredes valitseb kindel hierarhia. Suhted põhinevad tingimusteta allumisel perekonnapeale ja vanemate pereliikmete austamisel. Naisesse suhtutakse peres kaheselt: ühelt poolt on ta ema ja perekonnapea abikaasa, teisalt – oma mehe ja selle isa (või ema) alluv. Kusjuures seda ei võeta kui diskrimineerimist: see on sajandite pikkune traditsioon, mis põhineb rasketest elutingimustest tuleneval kogemusel. Eelöelduga käib samas kaasas kasvava põlvkonna tähtsustamine. Rahva seas on levinud ütlemine: “Kui teelahkmele astub kuueaastane, andku kuuekümnene talle teed.”

Usbekid on väga külalislahked. Üks vanadest reeglitest ütleb: kui palutakse kedagi külla, ja tema juures juhtub olema veel teisi inimesi, tuleb

tingimata külla kutsuda ka nemad. Vastasel juhul peetakse kutsujat kasvatamatuks ja teisi mitteaustavaks inimeseks. Samuti on kombeks võtta küllakutse lõunale või õhtusöögile alati vastu ja ilmuda kohale ettenähtud ajaks. Kutsutu peab alluma veel teistelegi reeglitele. Näiteks ei ole paslik minna külla tühjade kätega, ikka tuleb ühes võtta väiksed kingitused: maiustused lastele, pakk teed vanaemale jne.

Majja sisenedes tuleb tänavajalatsid kindlasti ära võtta. Oluliseks rituaaliks on tervitamine. “*Assalom aleikum*,” ütleb usbekk islamimaailmale omaselt eestikeelse “tere” asemel. “*Va aleikum assalom*,” kõlab vastus. Tõlkes tähendab see “rahu teie kodule”. Kättpidi teretatakse tavaliselt ainult mees-tega. Käepigistuse ajal huvitatakse traditsiooniliselt tervisest, küsitakse käekäigu järele tööl ja kodus. Naiste ja veidi eemal viibivate inimestega tervitamiseks asetatakse parem käsi südame juurde ja samal ajal noogutatakse kergelt peaga. Vana kombe kohaselt ei istunud naised külaliste puhul meestega tavaliselt ühe laua taha, et mitte segada meeste jutuajamist. Tänapäeval on see komme säilinud vaid mõnel pool maal. Külalised paneb istuma perekonnapea isiklikult: mida auväärsem külaline, seda kaugemal asub tema koht sissepääsust. Laua ümber istujatest vanim loeb lühikese palve, mille sisuks on head soovid külalislahkele kodule. Seejärel pakub peremees külalistele traditsioonilise pilaali värskelt keedetud rohelist teed. Toitu maitsma asutakse hiljem. Teed juues räägitakse aga juuresolijate ja nende pereliikmete tervisest ja käekäigust, vahetatakse viimaseid uudiseid. Alles pärast seda asutakse tähtsamate teemade ja lahendamist ootavate küsimuste juurde.

Mis aga puutub teejoomisse, siis sellegi puhul järgitakse tänaseni üht ammust tava. Nimelt valab peremees (või perenaine) kolm korda teed pilaali ja siis jälle tagasi kannu. Mõte on selles, et tõmmis oleks kõikides pilaalides ühesugune. Muide, teega täidetakse vaid pool pilaali: et külalisel oleks seda mugavam hoida ja et ta ei kõrvetaks oma sõrmi. Ühtaegu on see ka moodus näidata külalisele veel kord oma külalislahkust.

Erandjuhtudel võis vanasti soovimatu külaline saada ka ääreni täidetud pilaali teed. Sellisel diplomaatilisel moel anti mõista, et temaga ei soovita eriti kõnelda. Külaline jõi siis kähku tee ära ja lahkus.

Kui võõras astub vaid korraks kellegi poole sisse ja tal pole võimalust jääda “pilaalile teele”, on pererahva kohus pakkuda talle tingimata leiba – et sellest võetaks kas või väike tükike. Usbekid ütlevad: “Ei tohi sinu juurde tulnud inimest ära lasta tühja suuga.” Sõja-aastail oli teada tõsiasi: Taškent on leivalinn. Usbekistan võttis siis vastu tuhandeid evakueeritud. Veelgi enam: usbeki pered pakkusid fašistide okupeeritud territooriumilt saabunud rohkem kui miljonile sõjapõgenikule oma kodusoojust. Enamikus olid need nälgjast kurnatud erinevatest rahvustest naised, lapsed ja vanurid.

Taškendi südames asub graniidist ja pronksist hiiglaslik monument, kuhu on alaliseks jäädvustatud kohaliku sepa Šoahmed Šamahmudovi ja tema naise Bahra nimi. Sõja-aastail võttis see abielupaar oma koju kasvama neliteist erinevast rahvusest orvuks jäänud last. Šamahmudovite tegu on hingesuuruse tõeline näide. See aitab mõista inimliku headuse olemust, mis on alati olnud omane usbeki rahvale.

Usbekid on ka omavahel alati valmis teisi aitama. Inimesed püüavad nii mures kui ka rõõmus kokku hoida ja üksteisele toeks olla.

Vana mõistujutt pajatab eeslist ja hobusest, kes turult kodu poole teel olid: eesel ülepea koormatuna, hobune aga kappamas kergel sammul tema kõrval. Poollel teel eesel väsis ja palus hingeldades hobust: “Ole sõbraks ja aita, võta osa koormast endale.”

Hobune ei teinud kuulmagi. Veidi aja pärast palus eesel jälle: “Ma enam ei suuda, aita!”

Pärast kolmandat abipalvet vastas hobune: “Olgu, ma võtan midagi ka enda peale: sina vea koormat, mina hingeldan sinu eest...”

Eesel astus veel kümme sammu ja langes oimetuna maha.

“Tõuse ometi üles, armas,” anus teda peremees, aga eesel ei olnud selleks võimeline. Teha polnud midagi. Peremees võttis kätte ja laadis kogu koorma eesli seljast ümber hobuse selga. Nüüd kappas eesel kergel sammul, hobune aga hingeldas ja puristas kahe eest.

“Vaat niimoodi elus ongi,” sõnas peremees. “Kui sina aidad teisi, aida-takse ka sind...”

Nagu igal rahval, on ka usbekidel iseloomujooni, mis võivad nendega suhtlemise muuta pisut keeruliseks. Näiteks võib nende viisakus ja tagasihoidlikkus võtta vahel mitte just kõige meeldivama vormi. Nad ei taha kellelegi ära öelda, aga see paneb küsija raskesse olukorda. Ütleme, et te pöördate usbeki poole palvega mõne probleemi lahendamisele kaasa aidata.

Üldjuhul ei ütle usbekk teile kunagi “ei”. Ent möödub päevi ja nädalaid, lahendust teie küsimusele ei paista aga kusagilt... Hiljem võib selguda, et usbekil polnudki võimalust teid aidata, aga ära öelda oli ebamugav ja seda ta ei suutnud... Pealegi ei tahtnud ta teid äraütlemisega solvata.

Usbekkidega suhtlemist raskendab ka asjaolu, et nad ei kipu eriti kiiresti vastu võtma otsuseid. Samuti ei ole neil kombeks vastata kohe kirjadele. Asi on lihtsalt selles, et usbekid ei armasta, kui neid tagant kiirustatakse: nad peavad eelnevalt omavahel kõiges kokku leppima.

Üks usbekidele omane joon võib aga tekitada segadust ja väärarvamusi. Nimelt – kui usbekk ulatab teile ootamatult kingituse, ei maksa arvata, et tegu on altkäemaksuga või sooviga midagi heastada. Vastupidi: see on traditsioon, mis lihtsalt kõneleb suurest tänutundest.

Usbekkide huumorimeel

Usbekid peavad lugu heast naljast. Nende leidlikkus, kavalus ja teravmeelus on kehastunud rahvuskangelases Nasreddin Afandis, kes oma sõnades ja tegudes on paljutähenduslikult värvikas.

Mälestusmärk Nasreddin Afandile
Buhhaaras.

Usbeki rahvaluules on säilinud rohkesti lugusid, kus peategelane on just Nasreddin Afandi. Olgu siinkohal mõned näited.

Kord sõnas Nasreddin kärbseid tappes oma naisele: “Ma tapsin neli kärbest: kaks neist olid mehed, kaks naised.”

“Huvitav, kuidas sa neil vahet tegid?” imestas naine.

”Kaks neist istusid peegli peal...” vastas Afandi.

Ja teine lugu.

Nasreddin Afandil oli viiul, ent ta mängis sellel kogu aeg vaid ühte nooti. Perekond oli närvis, naabrid pahased. Kord ei pidanud naine enam vastu ja ütles: “Nüüd aitab. Niisugust muusikat pole olemas. Mida sa ometi teed?”

Ja Nasreddin vastas: “Kõik muudkui otsivad oma nooti: nad on teel, nad otsivad ja sellepärast oma nooti vahetavadki. Aga mina olen selle juba leidnud, ma olen saavutanud oma eesmärgi...”

Muide, Nasreddin Afandi on tuntud ka teiste rahvaste seas. Talle on püstitatud mälestusmärke Türgis, Venemaal ja mujalgi.

Usbekistanis on tänaseni säilinud traditsioon pidada teravmeelsete ja vaimukate inimeste võistlust ehk *askiat*. Tavaliselt proovivad omavahel jõudu kaks või ka enam inimest. Võistlusi peetakse samuti gruppide vahel: üks pool astub siis teise vastu, aga sagedasem on nähtus, kus igaüks võistleb ikkagi kõigi vastu. Meistritel on välja kujunenud oma tavad: käib sõnadega manööverdamine, kasutatakse tabavaid metafoore, sõnamängu, ironiat, peeni märkusi, kalambuure – kõike seda parajal kiirusel

*A skia on usbekidel
au sees tänaseni.*

küsimuste-vastuste vormis. Kui meister ei ole kohe suuteline sõnavalingule vastama, on ta kaotanud. Need võistlused koguvad rohkesti pealtvaatajaid, kes mõnuga elavad vaimukustele kaasa ja reageerivad neile tormiliselt.

Keel ja tähestik

Usbeki keel kuulub turgi keelte karluuki rühma. Usbekistanile lisaks kasutatakse seda vähesemal määral ka mõnedes teistes Kesk-Aasia vabariikides.

Foneetikas, grammatikas ja sõnavaras on pärsia keele mõjutusi. Sõnavara hulgas võib leida rohkesti laensõnu araabia ja vene keelest.

Usbeki keele eelkäijaks peetakse XV–XVI sajandil moodustunud vana-usbeki keelt, mis oli siis ametlik keel ka Timuri valdustes.

Kaasaegne usbeki keel põhineb Taškendi-Fargona linnamurdel. Kirjakeel on läbi teinud mitu muutust. 1930. aastani kasutati araabia, 1930.–1939. aastani ladina tähestikku. 1939. aastast on osaliselt tänaseni kasutusel vene tähestik, samas alustati 1992. aastal taas ka ladina tähestiku kasutamist.

Veidi ootamatu on see, et kahes nii erinevas keeles, nagu on usbeki (eriti vana-usbeki) keel ja eesti keel, võib leida üsnagi sarnaseid sõnu – seda küll keele kõla põhjal, sest tähendus on neil erinev. Näiteks *oja* (tõlkes `peopesa`), *rattik* (`lõputu`), *mura* (`soon`, `vars`). Mõned näited aga siinkohal ka nii keele kõla kui sõna tähenduse kokkulangevuse kohta: nimelt on usbekikeelne *makon* tõlkes `maakond`, *kut uk* – `kutsu` (ehk `koer`).

Väike sõnastik

салом – tere
мархамат – palun
хизмат? – Millega saan kasulik olla?
хайр – head aega, nägemiseni
куришгунча – head aega, kõike head
саломат булинг! – Olge terve!
ташаккур – aitäh, suur tänu
тунингиз хайрли булсин – head ööd
байрам билан табриклайман! – Önnitlen pühade puhul!
махал – aeg (vanem vorm)
вакт – aeg
соглигингиз калай ? – Kuidas te end tunnete?
ном, исм, от – nimi
аста-аста – tasa-tasa (aeglaselt)
лугат – sõnastik
яхшимисиз – Kuidas elate?
ишлар калай – Kuidas läheb?
Йигирма – kakskümmend
водий – org
набира – lapselaps

Rahvarõivad

Usbekistanis on rahvarõivaste kandmine au sees tänaseni. Nagu enamasti kõikjal, on ka sealmail rõivad piirkonniti erinevad.

Taşkendi-Fargona regioonis domineerivad riietuses must ja roheline värv. Buhhaara ja Samarkandi piirkonna rahvarõivad köidavad pilku õhulisuse, pidulikkuse ja unikaalse kuldse tikandiga. Buhhaara kangastes on ülekaalus kolm põhitooni: bordoo, kollane ja roosa. Surhondarjo naised armastasid eredaid mahlakaid toone: punast ja kirsipunast kangast. Rõivaste valmistamiseks valiti tavaliselt triibulised siledapinnalised suure mustriga kangad, mida kaunistati omanäoliste tikanditega. Sealtkandi rahvarõivaste juurde kuulus ka pidulik omapärane peakate *baš*, millel oli mitu funktsiooni: see kaitses pead kuumast, külmast ja tuule eest, peakattesse mahutati ka igapäevaseid tarbeesemeid, näiteks niite, nõõpnõelu, kamm...

Kaškadarjo rahvarõivaste eripäraks on samuti tikand. Väga omapärane on Šahrisabzi rõivas, mida iseloomustab erksus ja koloriidi dünaamilisus. Väljaõmmeldud kittel ehk kuub, tübeteika, naiste rätik, kotikesed peegli, kammi, raha tarvis hakkavad silma kontrastsete toonide – erkpunase, oranži, tumepruuni, lilla, rohelise – varieerumisega. Horazmi rahvarõivad seevastu on tuntud värvigamma ranguse poolest. Sealkandis olid laialt levinud tepitud tihedalt kehale liubuvad kitlid ehk kuued.

Oluliseks peakatteks on naiste rahvarõivaste juures olnud rätik. Lillornamendiga siid- või ka miirrätikut kaunistati vahel ka tikandiga. Samuti kasutati kuld- või hõbeniidiga kangast rätikuid.

Ehted moodustavad samuti olulise osa naiste rahvarõivastest. Uskumuste kohaselt on neil ka oma kaitsefunktsioon. Ehted valmistati hõbedast ja kaunistati ohtralt vääriskividega – rubiini, ametüsti, merevaigu, koralli, türkiisiga. Ka neil oli rituaalne tähendus.

Omapärase värvikirevusega köidavad rahvuslikud kangad, mida kasutati Taškendis, Buhhaaras, Margilonis, Namanganis, Samarkandis, Šahrisabzis ja teistes Usbekistani linnades. Rahvuskostüümi lahutamatuks osaks on tübeteika. Meeste peakatte musta värvi põhjal on neli pipra-kauna. Iidse uskumuse kohaselt kaitsevad neli lillekest tübeteika ülemises osas mehe tervist neljast küljest. Kuusteist lillekest mütsi äärel väljendavad soovi perele – et see oleks suur ja sõbralik (et oleks kuusteist last). Eksisteerib ka selline arvamus: valge siidniidiga tikitud lilled valgel taustal sümboliseerivad mehe hinge ja südame puhtust. Meeste tübeteikat iseloomustab mustri rangus. Naiste ja laste tübeteikade ornamendid on aga rikkalikumad. Neid seostatakse rahva hingeelu, töökspidamise ja poeetilise maailmatunnetusega.

Nüüdisajal eristavad spetsialistid kuut põhilist tübeteikade rühma: taškendi, fargona, samarkandi, buhhaara, Kaškadarjo-surhondarjo ja horazmi-karakalpakkia tübeteikat.

Naiste pidulik tübeteika ja mehi kaitsvad tübeteikad.

Sajandite jooksul kujunenud riietumise tavad kõigi oma erinevate elementide, kaunistuste ja värvigammadega annavad tunnistust rahvarõivaste kohandumisest paikkonna loodus- ja kliimatingimustega.

Muidugi sõltus rahvarõivaste eripära nende kandja vanusest, sotsiaalsest seisundist, maailmavaatest; ka sellest, kas neid kanti kurbade või rõõmsate sündmuste puhul. Eelöeldust tulenevalt valiti kangas, tegumood, ornamentika, värvitoon.

Muutusi rahvarõivastes põhjustas Kesk-Aasia vallutamine Tsaari-Venemaa poolt. Venemaalt suurtes kogustes saabuma hakanud vabrikukangad viisid langusele kohalike käsitöömeistrite toodangu. Vabrikukangaste kasutamine tõi samuti ühes nii meeste- kui ka naisterõivaste tegumoe muutumise.

Kaduma hakkas erinevate piirkondade rahvarõivaste eripära, levima hakkasid euroopaliku kostüümi elemendid. Tihenenud suhted Vene impeeriumi teiste rahvastega mõjutasid rõivaste lõikeid.

Kujunenud traditsioonid ja rõivaelemendid pole kaotanud oma tähendust ka tänapäeval, usbekide rõivastus pole hoopiski ühesugune. Linna- ja osalt ka maanoored eelistavad euroopalikumat rõivastust, millele lisatakse siiski ka rahvuskostüümi elemente. Eakamad inimesed, eriti maarajoonidest pärinevad naised, säilitavad traditsioonilist rõivastust, millega nad on harjunud oma noorusajast.

Usbeki rahvarõivas täiustub seega kindlasti ka edaspidi – valides enesele uusi sobilikke jooni ja säilitades rahvuslikke traditsioone.

Selliseid rahvarõivaid kannavad naised Samarkandis (vasakul) ja Buhhaaras...

... ning mehed Taškendis.

Nimed

Usbekkidele omased nimed pärinevad väga ammustest aegadest ja on seotud vanade uskumustega.

Niisiis saidki poisid endile sageli nimeks Sarõmsok (tõlkes `küüslauk`). Nimelt uskusid usbekid, et küüslaugu raviomadused tulenevad tema lõhnast, mis peletab eemale halvad viirastused ja kurjad hinged. Seega pidid viimased nende arvates küüslaugu nime kandvast inimesest suure kaarega mööda käima.

Ennevanasti mõtlesid inimesed üldse veidi kujundlikumalt. Näiteks arvati, et kui mõni loom ei söö kindlat taime, tundub see vastuvõetamatu ka deemonitele.

Toš (`kivi`) on tugev, kauakestev ja vastupidav. Vanemad tahtsid näha selliseid omadusi ka oma lastel: et neil oleks tugev iseloom, et neist kasvaksid väarikad inimesed, et neil oleks pikk ja õnnelik elu. Sellest soovist tulenes ka nimi Emanboi (`tamm`) – et laps sirguks tugevaks ja elaks kaua. Tüdrukutele pandi aga sageli nimeks Raihon (`olla alati soovitud`).

Paljudele rahvastele omaselt on ka usbekkidel rohkesti loodusnähtustega seotud nimesid. Näiteks Tšulpan (`Veenus`), Oibek (`Kuu-peremees`), Juldõz (`Täht`), Kojaš (`Päike`), Aisõlu (`Kuu-iludus`), Aibulat (`Kuu-teras`). Nimed võivad väljendada ka vanemate rõõmu või nende soove lastele. Näiteks Murod (`soovitud`), Tansõk (`harukordne`), Sujunžon (`rõõmustav`), Ulmas (`surematu`), Tursin (`elagu`), Tolmas (`väsimatu`), Iroda (`võitleja`).

Vanemad tahavad oma lapsi näha ikka õnnelike, rikaste, julgete ja tervetena. Nendest soovidest tulenevad sellised nimed nagu Oltõnbai (`kuld`, `rikas`), Altõn (`kuld`), Toštimer (`kivi`, `raud`), Botõrbek (`vägilane`).

Haridus

Usbekistani haridussüsteem on välja kujunenud pika aja jooksul. Vanasti oli teadmiste omandamise põhiliseks kohaks medres – muhamediusuliste õppeasutus. Seal ei õpetatud aga hoopiski pelgalt usulisi aineid – tegelikuses kujunesid medresed keskajal omamoodi vaimseteks keskusteks.

Ega asjata olnud XV sajandil Ulugbeki medrese ukse kohal mõtte-tera: "Püüdlemine teadmiste poole on iga muhameedlase kohus." Lisaks olid samal pronksist plaadikesel sõnad, mida võiks tõlkida umbes nii:

“Raamatutest ammutatud tarkuse varal teadlikuks saanud inimestele on alati avatud jumaliku õnnistuse ukсед.”

Keskaegses Buhhaaras näiteks õppis medrestes ühel ajal koguni ligi 10 000 üliõpilast. Usu-teadmistele lisaks omandasid nad tollase teaduse tähtsamaid seisukohti ja õppisid tundma poeetika põhitõdesid.

*Ulughbeki
medres
Samarkandis.*

Õpingud käisid seal viiel päeval nädalas (neljapäev ja reede välja arvatud) päikesetõusust loojanguni. Suvel oli kolm kuud vaheaega. Kooliaja jooksul pidi üliõpilane läbi uurima 137 raamatut. Loenguid võis ta külastada linna ükskõik millises medreses ja kursuse läbi teha ükskõik misuguse õppejõu juures. Õpingud olid meie mõistes omapärased: need kujutasid endast üliõpilaste vaba mõttevahetust, mida õppejõud suunas õigetele radadele. Lõputud vaidlused võtsid kokku teadmised ja suunasid ühtaegu üliõpilasi elavalt polemiseerima, kasvasid leidlikkust ja lisasid teravmeelsust.

Samal ajajärgul töötasid ka *mektebid*: koolid, mis jagasid erinevatest sotsiaalsetest kihtidest lastele esimesi teadmisi.

Nüüdisaegses Usbekistanis peavad lapsed seaduse järgi koolis käima kaheksa aastat. Ametlikel andmetel on üle 90% elanikkonnast kirjaoskajad. Vabariigis töötab 9709 kooli, kus õpib üle 6 miljoni õpilase. 5 440 800 last omandab haridust usbeki keeles, 670 300 lapsel on aga võimalus seda teha karakalpaki, turkmeeni, tadžiki, kirgiisi, kasahhi või vene keeles.

2004. aastal töötas Usbekistanis ligi 900 ameti- ja tehnilist õppeasutust, neiski antakse teadmisi erinevates keeltes.

Kõrgharidust saab omandada 64 kõrgkoolis. Ülikoolides ja instituutides toimub õppetöö põhiliselt usbeki, vene, karakalpaki keeles. Mõnedel erialadel on aga võimalik õppida ka kasahhi, tadžiki, turkmeeni keeles.

2004/2005. õppeaastal näiteks õppis kõrgkoolides 270 000 tudengit. Kõrgemat haridust tunnistava diplomi said samal aastal 60 000 noort.

Riiklik poliitika püüab noori õppureid ja andekaid lapsi sealhulgas igati toetada. Loodud on spetsiaalsed keskused ja fondid, mis annavad andekatele noortele võimaluse õppida ja stažeerida maailma juhtivates haridus- ja teaduskeskustes.

Teadus

Usbekistani teaduselul on samuti pikk ajalugu. Usbekid võivad õigusega uhked olla selle üle, et just nende maad on pidanud koduks väljapaistvad teadlased Ibn Sina (Avicenna), al-Buhhari, al-Biruni, al-Horazmi, Ulugbek jt, kes oma avastustega meditsiini, loodusteaduste, filosoofia, õiguse, geoloogia ja kirjanduse vallas on andnud suure panuse maailma teaduse arengusse.

Praeguse Usbekistani territoorium sai alates IX sajandist piirkonna üldtunnustatud kultuurikeskuseks. Buhhaara, Samarkand, Urgant ja Hiiva olid kuulsad oma observatooriumide poolest. Tuntud oli raamatukogu, mida nimetati "Tarkuse majaks" – põhjuseks eelkõige erinevate teadusharude esindajate ülipõnevad diskussioonid. 998. aastal asutati Horazmis esimene akadeemia, mis ühendas selle aja silmapaistvamaid teadlasi. Kuna see asutati Horazmi valgustajast valitseja ahh Ali ibn Mamuni ajal, läks see ajalukku Mamuni Akadeemia nime all. Mõni aeg tagasi tähistati Usbekistanis akadeemia 1000. aastapäeva.

Ahmad al-Fergani on kuulus astronoom, matemaatik ja geograaf. Euroopas teatakse teda Alfraganuse nime all, Idamaades on ta tuntud kui Hasib, mis tõlkes tähendab "matemaatiline". Al-Fergani oli üks Mamuni Akadeemia õpetlastest. Selles õppeasutuses asus muide kaks oma ajastu parima tehnikaga varustatud observatooriumi.

Al-Buhhari on IX sajandi kuulus usuteadlane, kelle tööd on kujunenud islami kultuuri mälestusmärgiks. Al-Buhharil oli suur mõju sunnismi levimisele ja riikluse loomisele selles piirkonnas.

Al-Biruni teaduslikud tööd hõlmavad väga laia valdkonda: astronoomia ja geograafia, matemaatika ja füüsika, geoloogia ja mineraloogia, keemia ja botaanika, ajalugu ja etnograafia, filosoofia ja filoloogia. Peamised tööd

(üle 40) on seotud matemaatika ja astronoomiaga ning neil on olnud väga suur praktiline tähendus Horazmi majandusel. Nende abil on sealmail loodud niisutussüsteeme ja rajatud kaubateid. Täheteaduses peeti toona oluliseks täiustada astronoomilist kalendrit ja meetodeid, mis võimaldasid tähtede seisu järgi määrata Maal toimuvat. Samuti oli vaja võimalikult täpselt määrata Päikese, Kuu ja tähtede seisu ning mõõta põhilisi astronoomilisi näitajaid.

Ulugbek sündis 1394. aastal Timuri lapselapsena. 15-aastaselt sai temast Samarkandi valitseja. Tegelikult oli tal aga raske siduda riigiasju teadusega: eelkõige oli Ulugbek ikkagi astronoom ja matemaatik. Ja kuigi ta eelkõige otsustas end pühendada teadusele, vajas ta siiski ka trooni: emiirina oli tal võimalus ehitada korralik observatoorium, tõsta esile medresed, maksta paljudele teadlastele nende töö eest. Muide, isegi Ulugbeki ema ei soovinud, et tema poeg oleks teadlane – ta leidis, et maailma valitsevad mitte teadus ja raamatud, vaid jõud ja võim. Sellele vaatamata sai Ulugbekist suur teadlane, kes koostas meiega päevil tuntud tähekataloogi. Samarkandist kujunes aga Ulugbeki valitsemisajal kunsti- ja teaduskeskus.

Enamik emiire ei toetanud siiski tema juhtimisstiili ja püüdsid riigikassat enda kätte röövida. Ulugbeki valitsemisajal kirjutasid ajaloolased, et Ulugbek hukati 1449. aastal tema enda poja käsu kohaselt 10–12 kilomeetri kaugusel Samarkandist. Ta maeti Samarkandi Timuriidide matmispaika.

*Al-Biruni.
Nazar Hodalajevi
skulptuur.*

*Ulugbeki
observatoorium
Samarkandis.*

Nüüdisajal pühendatakse Usbekistanis teadusele samuti suurt tähelepanu. Usbekistani Teaduste Akadeemia koosseisu kuulub üle 40 instituudi, kus töötab enam kui 2000 teadurit. Tegutseb 140 akadeemikut. Olulisi uuringuid tehakse matemaatika, tuumafüüsika, geoloogia, astronoomia, immunoloogia, bioloogia, zooloogia, seismoloogia, keelte ja kirjanduse vallas. Usbekistani Teaduste Akadeemia teeb koostööd ja ühisuuringuid enam kui 40 riigi teadusasutustega. Usbekistani Teaduste Akadeemia on Rahvusvahelise Teaduste Akadeemiate Assotsiatsiooni asutajaid: see organisatsioon hõlmab 15 riigi rahvuslikke akadeemiaid.

Usbeki teadlastest tuntumad on näiteks Said Guljamov, Nazar Hužajev.

Kultuur

Tänapäevast Usbekistani asustavate rahvaste kultuuritraditsioonid ulatuvad aastatuhandete taha. Riigi territooriumil on põimunud ja arenenud iidset ning keskaegsed tsivilisatsioonid, ja selle tulemusena on säilinud suursugused varemed või suurepäraseid arhitektuurikompleksid Samarkandis, Urgantšis, Hiivas ja Buhhaaras, rikkalik kirjandus mitmes keeles. VIII sajandist on kultuuritraditsioonide kujunemisel etendanud olulist osa islam. Samarkandi ja Buhhaara mošeesid, medreseid ja mausoleume peetakse moslemi arhitektuuri parimateks näideteks. Usbekistani praegune elanikkond on kujunenud enamikus Kesk-Aasia indoeuroopa rahvaste järeltulijajast, kes on omaks võtnud islami ning põhjast sinna ümber asunud türgitartari rändrahvast, kes töid ühes oma keele ja tavad. Mõistagi on see avaldanud mõju omanäolise ja mitmetahulise kultuuri tekkimisele.

KIRJANDUS

Usbeki kirjanduse tekkimisele ja kujunemisele on suuresti mõju avaldanud paljud nüüdisaegse Usbekistani territooriumil sündinud luuletajad ja kirjanikud, kes kasutasid pärsia ja türgitartari keeli. Näiteks elas kaua aastaid Buhhaaras X sajandi tuntud poeet Abu Ali Rudaki (870–940), keda peetakse keskaegse pärsia poeesia rajajaks ja keda Usbekistaniile lisaks hinnatakse kõrgelt ka Tadžikistanis, Afganistanis ja Iraanis. Muide, 1970. aastal on ka eesti keeles ilmunud tema “Luulepudemed”.

Usbeki kirjanduse eelkäijaks on Zahritdin Muhammad Babur (1483–1530). Ta sündis Andidžonis Fargona valitseja pojana, ja märkas juba

lapsepõlves looduse ilu ning õppis armastama kirjandust ja kunsti. Printsile kohaselt sai ta põhilised teadmised isa palees headelt õpetajatelt. Tema rahulik lapsepõlv katkes aga üsna varakult: pärast isa surma pidi Babur 12-aastaselt asuma juba ise valitsejatroonile. Hiljem sai temast aga Suurmogulite dünastia rajaja, mis on endast Indiasse maha jätnud kuulsad kultuurimälestised. Tema tõeliseks kireks oli aga poeesia, ja ta ongi rohkem tuntud suurepärase värsside ja suurpoeemi “Babur-name” autorina.

“Babur aias”. Miniatuur XVI sajandist.

Ališer Navoi.

Usbeki rahvusliku kirjanduse rajajaks sai poeet ja ühiskonnategelane Ališer Navoi (1441–1501). Ta kasvas ja täiustas oma poeesiat Heratis, mis oli XV sajandil riigi pealinn ja tuntud kui oluline poliitika-, kultuuri- ja kirjanduskeskus. Navoi õppis mitmes Herati, Mahadi ja Samarkandi haridusasutuses. Juba nooruses hakkas ta kirjutama poeme, mis said väga populaarseks. Tema kirjanduslik pärand on rikkalik. Neli *divanit*, ühise pealkirjaga “Mõttevaramu” (3930 luuletust), sisaldavad filosoofilisi mõtisklusi ja ülistavad tundeid. Tema loomingu tipuks peetakse poeemitsükli “Hamsa”. Sellesse kuuluvad filosoofilis-didaktiline “Vagade mäss”, traagiline armastuslugu “Leili ja Medžnun”, heroilis-romantiline “Farhad ja Širin”, headust, õigusemõistmist, pühendumust ja humaansust ülistav muinasjutusari “Seitse planeeti” ning ideaalset valitsejat Aleksander Suurt kujutav “Iskandari müür”.

Ališer Navoi on kirjutanud rohkesti töid kirjanduse, filosoofia, lingvistika ja ajaloo valdlast. Oma kirjanduslikku tegevust püüdis ta ühendada poliitikaga. Tal on olnud oluline osa riigi elu täiustamisel ning teaduse, kunsti ja kirjanduse eest seismisel. Eesti keeles on 1968. aastal ilmunud kogumik “Ališer Navoi”.

XX sajandi usbeki kirjandusklassikuteks on Hamza Hakim-zade Nijazi, Abdulla Kahhar, Gafur Guljam, Zulfija ja paljud teised.

Nüüdisajal jätkavad sealseid kirjandustraditsioone noored kirjanikud Said Bošbekov, Usmon Azim ja paljud teised.

Usbekistanis on alati olnud väga hinnatud ja armastatud rahvaluule. Rahvuseeposte “Alpamõšš” ja “Kõrk kõz” kangelased, muinasjututegelased, kaval, lõbus ja leidlik rahva lemmik Nasreddin Afandi (kellest oli veidi juttu eespool) on siiani peategelased filmides, näidendites ja kujutava kunsti teostes.

TEATER

Usbekistanis on teatrikunst väga arenenud. Riigis töötab 40 teatrit, pidevat täiendust näitlejatele kasvatab Taškendi Teatrikunsti Instituut – omataolitest suurim kogu Kesk-Aasias.

Ali er Navoii nimeline Suur Teater asub Taškendis. Kesk- ja Kagu-Aasia ainuke suur teater on kohaliku rahva uhkus. Sealsed ooperi- ja balletilavastused on vaatajate hulgas väga populaarsed. Maailmaklassika suurteostele lisaks on teatris lavastatud ka usbeki heliloojate Muhtar Ašrafi ja Hamid Rahhimovi teoseid. Selles teatris on kõlanud Saodat Kabulova ja Mansura Tašmatovi hääl, oma tantsuga on vaatajaid vaimustanud baleriinid Bernara Karijeva, Galija Izmailova ja paljud teised andekad kunstnikud. Teatri hoone on aga XX sajandi keskpaiga arhitektuuri mälestusmärk.

Ilhom on esimesi professionaalseid erateatreid endise Nõukogude Liidu territooriumil. 1976. aastal asutasid selle professionaalsete näitlejate stuudioteatrina lavastaja Mark Vail ja Taškendi Teatrikunsti Instituudi lõpetanud.

Usbekistani Vene Draamateater loodi 1934. aastal. Põhirepertuaari moodustavad kaasaegseid probleeme tõstatavad näidendid. Lavastatakse ka vene klassikat.

Usbeki Rahvuslikus Draamateatris on lavastused usbeki keeles. Neile vaatajaile, kes usbeki keelt ei valda, pakuvad huvi sealsed huvitavad muusikalis-tantsulised etendused. Olgu näiteks muusikaline näidend “Oo, naine”, mis on lavale seatud usbeki rahvaluulest pärinevate legendide ja laulude alusel.

Stuudioteater “*Eski mjatšit*” on üks noortest teatritruppidest. See ilmus vaatajate ette 1990. aastate keskpaigas ja sai kohe väga populaarseks. Küllap on põhjuseks asjaolu, et repertuaaris on enamasti teosed autoritelt, kes oma loomingus lahkavad kõiki huvitavat elufilosoofiat ning otsivad vastuseid moraali ja eetikat puudutavatele küsimustele.

Usbekistani kõigis suuremates linnades töötavad ka usbekikeelsed teatrid.

FILMIKUNST

Usbeki filmikunsti algusajaks loetakse 1925. aastat: just siis rajati esimene filmistuudio “Šark julduzi” (“Ida täht”).

Aastail 1925–1935 töötati välja kunstilise filmi alused ja hakkasid kujunema traditsioonid. Alguse juures olid režissöörid Nabi Ganijev, Saib Hodžajev, Ali Hamrajev. Selle aastakümne filmid “Teine naine”, “Äratus”, “Ramazan” kõnelesid usbeki rahva tollasest elust.

Oluliseks tähiseks kujunesid Nabi Ganijevi sõjajärgsed filmid “Tahhir ja Zuhra” ning “Nasreddini seiklused” ja Kamil Jarmatovi “Ali er Navoii”. Need filmid tõid ka rahvusvahelist kuulsust ning näitasid rahvuslike traditsioonide mõju ja sidet rahvaluulega.

1960. aastatel tuli filmindusse uus põlvkond, algas loomingulise tõusu aeg. Linale jõudsid Šuhrat Abbassovi filmid “Sa ei ole orb” ja “Taškent – lei-valinn”, Elier Išmuhamedovi “Örnus”, “Armunud” jpt.

1990. aastatel kerkis esile rohkesti andekaid erinevate põlvkondade režissööre. Ilhom Ergašev, Bako Sadõkov ja paljud teised viljelesid erinevaid stiile, järgisid tunnustatud filmikoolkondade kogemusi ja tutvustasid uusi põnevaid loomingulisi suundumusi.

LAUL JA TANTS

Usbeki rahvas on tuntud oma laulude poolest. *Košuk* on kodune lihtsa meloodiaga ühe- või kahesalmiline laul. Sellega on ühiseid jooni *laparil* ja *jallal* – samuti kupleelaadsetel lauludel. Selle žanri meloodiate tantsuline iseloom võimaldab neid ette kanda koos naljatlevate tantsudega. *Lapar* ongi tants-dialoog.

Keerulisem ja tõelist imetlust äratav on usbeki makomistide omapärane laulmisviis. Need lauljad võivad ühel noodil laulda terve tunni. Laulude tekst põhineb rahvaluulel või ida professionaalsete autorite luulel.

Rahvalaulu traditsiooni jätkavad ka paljud estraadikollektiivid. Populaarseim ansambel on endale isegi nimeks võtnud “Jalla”.

Lauljad ja tantsijad esinevad sageli usbeki populaarsete pillide saatel. Siiski on rahvamuusika mõeldud eelkõige inimhäälele. See tähendab,

Hüüavad usbeki karnaid.

et esiplaanil on hääl ja instrumendid lisavad teatud värvingut. Seepärast kasutatakse liialt tugevasti kõlavaid pille vaid instrumentaalmuusikas, mis on samuti omapärane ja huvitav. Muide – pole ühtegi püha, kus ei kõlaks puhkpill karnai.

Usbeki rahvatantsul on palju erinevaid liike: fargona, horazmi, surhondarjo ja tavalised tantsud. Niisiis erinevad regioonide tantsud üksteisest märgatavalt. Fargona tantsu iseloomustab pehmus, liigutuste sujuvus ja väljendusrikkus, kergelt libisev samm, originaalsed liigutused kohapeal ja ringiratast. Horazmis ja Buhhaaras tantsitakse kastanjettidega.

Usbeki tantsus on põhirõhk tantsija kätel. Just žestidega antakse edasi peamine mõte.

Põhiroll on tantsus naisel. Muidugi on ka meestetantsu, kuid need hakkasid arenema suhteliselt hiljuti. On ka erandeid – horazmi tantsudes näiteks on mehe ja naise rollid võrdsed.

Usbeki kultuuris on kujunenud ka oma rahvuslik ballett, milles on põimunud rahvatants ja klassikaline koreograafia. Hinnatud tantsijad on Galija Izmailova, Mukkaram Turnabajeva, Tamara Hanum.

Tantsu mõte antakse edasi žestidega.

KUNST

Näide usbeki keraamilisest skulptuurist.

Islami traditsioon keelab kujutada inimesi ja loomi. Keskajast alates on Kesk-Aasia kunstis levinud täiuseni viidud ornament (see on omane ka islamimaailmale laiemalt). Seda võib näha arhitektuuris, tekstiili- ja vaibakunstis, keraamikas. Arenenud on kalligraafia ja miniatuur. Tänapäeval on suures osas säilinud traditsiooniline rahvuslik käsitöö, freskod, puunikerdised, tikandid, vaibakunst (eriti Fargona orus).

Sport

Usbeki rahva ajalugu näitab, et ammustest aegadest on sealmail lemmikspordialaks olnud vabamaadlus. Juba keskajal viidi läbi *kuraši* (maadlus) võistlusi, mis köitsid paljusid kaasaelajaid. Legendaarse Pahlavan Mahmudi (Vägilane Mahmud) nime teab aga rahvas tänaseni. Hiivas näiteks peetakse üheks austusväärsemaks mälestusmärgiks Pahlavan Mahmudi mausoleumi. Seda põhjusel, et see füüsiliselt tugev mees oli ka tunnustatud poeet ja tark inimene, kes kaitses lihtsaid kaaskodanikke võimumeeste ees.

Niisiis tundubki väga loomulik, et nii olümpiamängudel kui ka maailmameistrivõistlustel osalevad just sellel spordialal ka usbeki sportlased. Olgu siinkohal ära toodud mõned spordimaailmas hästi tuntud nimed: Artur Taimazov, Muhammad Abdullajev, Karim Tuljaganov.

2007. aasta aprillis sai aga kogu maailm teada, et usbeki poksija Ruslan Tšagajev saavutas võidu planeedi kõige tugevama inimese Nikolai Valujevi üle.

Rääkides põgusalt usbeki sportlaste saavutustest, tuleb eelkõige mainida nimesid erinevate aastate olümpiavõitjate seast: Elvira Saadi – võimlemine, Alžar Žarmuhamedov – korvpall, Rufat Riskijev – poks, Erkinšagajev – veepall, Juri Kovšov – ratsutamine, Liina Tšerjazeva – vabastiil. Usbekistani sportlased on auhindu võitnud paljudel teistelgi suurvõistlustel.

Tänapäeval on Usbekistanis loodud sportimiseks igati head võimalused. 1990. aastatel ehitati Taškendis kaks uut spordikompleksi. Linnaelanikel on seal hea igapäevaselt treenida, samas saab korraldada rahvusvahelisi võistlusi. Hiljaaegu rajati linnas tennisekompleks.

Uus tennisekompleks Taškendis.

Mägirajoonides on aga loodud kõik tingimused mäesuusatamiseks.

Statistika kinnitab, et põhimõtteliselt võib iga inimene Usbekistanis tegelda spordiga: töötab 552 noorte spordikooli, 63 olümpiareservi kooli, 5 spordikolledžit, 7 treenereid ette valmistavat kooli, tegutseb 14 500 erinevate spordialade klubi, kus treenib ligi 7 miljonit inimest.

Vaatamisväärsused

MUUSEUMID

Usbekistanis on rohkesti muuseume. Suuri kunsti-, etnograafia- ja ajaloomuuseume võib leida Taškendis, Buhhaaras, Samarkandis, Hiivas, Nukusis ja teisteski linnades. Peaaegu igal linnal on ka oma koduloomuuseum.

Siinkohal vaid mõned näited.

Usbekistani Riiklik Kunstimuuseum

Taškendis asuva muuseumi kollektsiooni kuulub 50 000 teost. Nende seas on usbeki rahva- ja kujutavat kunsti, Idamaade kunsti, Venemaa ja Lääne-Euroopa meistrite töid.

Usbekistani dekoratiiv- ja tarbekunst hõlmab keraamikat, puunikerdisi, kangaid, tikandit, vermitud vaske, juveelitooteid, vaipu, kalligraafiat, miniatuuri. Kujutava kunsti on oma loominguga tuntuks teinud eelkõige Usto Mumin, Nikolai Karahhan, Aleksandr Volkov, Tšingiz Ahmarov, Ruzõ Tšarõjev.

Vene kunsti kollektsioon annab ülevaate XV–XX sajandi rahvusliku koolkonna arengust. Lääne-Euroopast on esindatud itaalia, hispaania, saksa, madalmaade, flaami, prantsuse ja inglise koolkonnad. Hiina, Jaapani, India, Iraani kunstnike looming annab ülevaate Idamaade kunstist. Muuseum teeb koostööd USA, Jaapani, Saksama, Venemaa, Itaaliaga. Neis riikides on tutvustatud ka usbeki kunsti. Muuseumil on oma restaureerimislabor.

Igal aastal külastab Usbekistani Riiklikku Kunstimuuseumi 250 000 kunstihuvilist.

Usbekistani Tarbekunstimuuseum

Huvilisel on seal võimalik tutvuda XIX sajandi esimese poole rahvakunsti enam kui 7000 eksponaadiga. Näha võib keraamikat, klaasist ja marmorist taldrikuid ning *lagjaane* (ornamendiga kaunistatud keraamilised nõud), rahvuslikke kangaid ja rahvarõivaid, vaipu, puugraveeringuid, miniatuure,

juveelitooteid. Eriti köidab muuseumi atmosfäär: külastaja tunnetab seal antiikesemete ja interjööri omapära ning hõngu.

Omaette vaatamisväärsus on Taškendis asuva muuseumi hoone. See dekoratiivkunsti kaunis mälestusmärk on ehitatud rahvuslikus stiilis XIX sajandi lõpus.

Usbekistani Tarbekunstimuseum.

Igor Savitski nimeline Karakalpakkia Riiklik Kunstimuseum

Nukusis asuva muuseumi arheoloogilised eksponaadid demonstreerivad iidse Horazmi riigi intellektuaalset rikkust ja kultuuri. Muuseumis on ainulaadne keskaja keraamika kollektsioon, mis sisaldab rahvuslikke hõbeesemeid ja juveelitooteid.

Muuseum on rahvusvaheliselt tuntud ka 1920.–1940. aastate vene avangardkunsti kollektsiooni poolest. See on ainuke taoline kollektsioon väljaspool Peterburi Vene Muuseumi kogusid.

Karakalpakkia muuseumis on näha Aleksandr Volkovi ja Ural Tansõbajevi varaseid töid, Usbekistanis elavate tuntud impressionismimeistrite Pavel Benkovi ja Zinaida Kovaljovskaja lõuendeid, XX sajandi alguse vene

Igor Savitski nimeline Karakalpakkia Riiklik Kunstimuuseum.

avangardistide Pavel Kuznetsovi, Aleksandr Kuprini, Vassili Roždestvenski loomingut.

Nimelt saadeti 1950. aastatel Karakalpakkiasse välja Igor Savitski, keda nimetati “kõlbmatuks spetsialistiks”. Andekas ja suurte teadmistega kunstiteadlane mõistis aga avangardkunsti tähendust ja kunstilist väärtust. Tänu temale saigi muuseum nende kunstišedöövrite omanikuks. Just seetõttu kannab muuseum täie õigusega tema nime.

LINNAD

ŠAHRISABZ

Hiljaaegu tähistas Usbekistani iidsemaid linnu oma 2700. aastapäeva. Omanäoline on selle geograafiline asend – linn on otsekui laotatud mägede jalge ette ja upub samal ajal rohelusse. Šahrisabz on eelkõige tuntud kui Timuri kodukoht. Legend kinnitab, et kuigi Timur lõi tohutu impeeriumi, oli kuulus ja edukas, pöördus ta ikka ja alati tagasi sellesse linna: oma lapsepõlve- ja nooruspaika, tema jaoks pühasse paika.

Timur tegi linnast oma suure riigi teise pealinna, hoolitses selle heaolu ja väljanägemise eest. Suursugususe näiteks sai Ak-Sarai loss. Selle välis- ja sisearhitektuur vaimustasid paljude riikide saadikuid. Kõikjal maailmast sõitsid sinna kokku tuntud usuteadlased ja õpetatud mehed.

Emiiri käsul saabusid sinna parimad arhitektid, ehitajad ja dekoori-meistrid ning koos kohalike asjatundjatega löid nad suursuguseid hooneid, mille ehitamisel said kokku erinevatest paikadest pärit kogemused ja traditsioonid. Nende ühine loomingu pani aluse monumentaalstiilile, mis iseloomustab Kesk-Aasia XIV sajandi lõpu kuni XV sajandi alguse arhitektuuri. Ak-Sarai lossi võib aga pidada valitsuse piduliku residentsi heaks näiteks. Lossi hakati ehitama 1380. aastal, 1404. aastal tehti seal veel viimaseid töid... Selle suurejoonelise ehitise teravvõlvi lööv oli 22 meetrit – suurim omataoliste hulgas. Isegi vaid see osa lossist, mis on säilinud tänaseni, kujutab endast ornamentaalse mosaiigi suurteost. Lossi portaalile oli suurte tähtedega kirjutatud: “Kui sa kahtled meie jõus, heida pilk meie ehitistele!” Timuri arhitektidel oli täielik õigus oma tööd just niimoodi hinnata.

Šahrisabzi hinnalisemate vaatamisväärsuste hulka kuuluvad ka Kok-Gumbazi (tõlkes `sinine kuppel`) mošee, Dorus-Siadoti mausoleum, Gumbazi-Seidani mausoleum, Hazrat Imami mošee, Šamseddin Kuljalja mausoleum. Oma suursuguse ja iluga vaimustavad nad külastajaid tänaseni.

*Kok-Gumbazi
mošee.*

TAŠKENT

Usbekistani pealinn asub Tian Shani eelmäestikus, Tširtšiki jõe orus keset õitsvat oaasi. Paljude sajandite kestel oli Taškent erinevate kaubateede ristumiskoht, ja see on linnapilti jätnud jälje. Idamaistes kroonikates leiame esimesed andmed Taškendi kohta II sajandist eKr. Nimelt on seal kirjas, et Siiditeed mööda sõitnud karavanid läbisid Šaši (Taškendi iidne nimi) linna. VIII–XI sajandil oli koha nimeks Binkent. Soodsa asendi tõttu valiti linn hiljem

pealinnaks. Käsikirjadest saab lugeda, et ammustel aegadel asusid seal ilusad paleed roheliste aedade, mošeede ja varjuliste tänavate keskel.

Praegu on Taškent suur, ilus, samuti varjuliste tänavate, purskkaevude, ajalooliste vaatamisväärsuste ja nüüdisaegse arhitektuuriga nüüdisaegne linn.

*Kunstimuuseum
Taškendis*

*Timuri muuseum
Taškendis.*

Seal on rohkesti muuseume, neist huvitavamad on kunstimuuseum, millest eespool oli põhjalikumalt juttu, lisaks ajaloomuuseum ning tarbekunstimuuseum. Hiljaaegu avati Timuri muuseum. Ent kõigile mälestistele ja vaatamisväärsustele vaatamata on parim koht usbeki rahva kultuuriga tutvumiseks... kohalikud turud. Taškendis on palju turge, neist parimaks peetakse kõige vanemat, Eski-žuvi. Samuti hinnatakse Kukeldaši medrese lähedal asuvat Tšorsu turgu.

SAMARKAND

Samarkandi peetakse Usbekistani pärliks. Seda üht maailma vanimat linna on nimetatud küll Idamaade Eedeniks, islamimaailma väärtuslikuks pärliks, Idamaade Roomaks. Samarkandi põhiline vaatamisväärsus on Registan – teadaolevalt üks ilusamaid väljakuid üldse. See on ümbritsetud tohutu hulga

suursuguste iidsete hoonete, minarettide ja mausoleumidega. Samarkand hämmastab oma ehitismälestiste iluga: just seal on ülima täiuse saavutanud glasuurpealistuse kunst. Sellist värvilise ornamentika küllust, kuld- ja glasuurpealistust ei kohta üheski teises arhitektuuris. Samarkandi pühaks kohaks peetakse Timuri peamošeed Bibi-Hanumi. Selle lähedal asub Timuri ja tema järeltulijate mausoleum, mis üllatab oma täiuslike proportsioonide ja vormidega ning meenutab hiiglaslikku helesinist tulpi.

Samarkandi arhitektuurimälestised, väljakud, *mahallja*-kvartalid ning tänavad kujutavad endast piltlikult öeldes tõelist kivist lehekülgedega ajalugu, mida lehitsedes saab süüvida linna põnevasse minevikku.

Registani väljak.

Timuriidide mausoleum.

Buhhaara

Buhhaara asub umbes 200 kilomeetri kaugusel Samarkandist. Selle 2500-aastase linna kohta ütleb legend, et sõna “buhhaara” pärineb sogdi sõnast, mis tähendab “õnnelikku kohta”. Kohalikud valitsejad vermisid seal münte juba II sajandil eKr. Linna pärliteks peetakse Samaniidide mausoleumi ja Poi-Kaljani arhitektuurikompleksi, mis koosneb suurest Kaljani minaretist, Kaljani mošeest ja kahest medresest. Mošee ringgaleriist avaneb imeline vaade Buhhaara panoraamile.

Maailmakuulsate arhitektuurimälestistena on tuntud veel Tšašma-Ajubi mausoleum, Bujan-Kuli-Hana terrakotaplaatidest seintega mausoleum, Buhhaara emiiride suveresidents.

Üks oluline mälestusmärk, samaniidide mauseolum, ehitati IX sajandil. Selle arhitektuur nägi justkui tuhat aastat ette islami mausoleumi vormi. Samas on dekooris ilmselgelt märgata vana sogdiana arhitektuuri traditsioone. Ismail Samani mausoleumist kujunes selle dünastia matmispaik.

Samaniidide mausoleum.

Hiiva

Linn-looduskaitseala asub Karakumi kõrbe südames, Amudarja vasakul kaldal, 450 kilomeetri kaugusel Buhhaarast. Hiiva tänavatel ja kõrbeväljakutel käies tundub, et oled sattunud pärast päevatööd tühjenenud filmistudio paviljonidesse. Linnaansambli terviklikkus ja puutumatus on hämmastavad. On tunne, et veel eile sumises nende iidsete seinte, putkade ja turuplatside keskel kirev rahvahulk; mošeedes tehti tavapäraseid toiminguid; pühakodadest kostis Koraani lugevate inimeste pominat; uhkes palees võeti pidulikult vastu saadikuid...

Hiivas on säilinud üle saja erinevatest aegadest erinevaid rahvaid meenutavaid mälestusmärke. Linna vanimat osa piirab iidne linnamüür, mis kuulub Itšan-Kala kompleksi. Seal võib näha ainulaadseid ajaloomälestisi: Kunja-Arki tsitadelli kompleksi, Taš-Hauli palee kompleksi, üleni

glasuurplaatidega kaetud Kalta-Minori minaretti, kuulsat 218 nikerdatud sambaga Džuma mošeed, Hiiva sümbolit Islam-Hodža minaretti.

Hiiva teine linnaosa Dišan-Kala kujutab endast iidse linna elu- ja kaubanduspiirkonda ning on samuti ümbritsetud müüriaga.

Usbekistani arhitektuuri piirkondlikud iseärasused väljenduvadki kõige eredamalt just Hiivas.

Hiiva panoraam.

Nukus

Karakalpakkia pealinn Nukus on nüüdisaegne ilus linn, vabariigi majandus- ja kultuurielu keskus.

Esimesed andmed pärinevad XIX sajandi teisest poolest, tegu oli kišlakiga, mis koosnes reast kõrge savist seinaga piiratud jurtadest. Neis paigus 1883. aastal reisinud ungari õpetlane Armin Vamberi meenutab oma kirjeldustes Nukusi kindlust, mis asub Amudarja kallastel. 1932. aastal sai Nukus linna staatuse, 1939. aastal nimetati aga Karakalpakkia pealinnaks. Vaatamata sellele, et kohe linnapiiri taga laiub Kõzõlkumi kõrbe liiv, on linna tänavatel ja puiesteedel rohkesti lehtpuid ja väljakutel õitseb palju lilli.

Nukusi pindala on üle 200 000 ruutkilomeetri ja seal elab enam kui 300 000 erinevast rahvusest inimest.

Linnas asub mujalgi maailmas tuntud Savitski-nimeline muuseum (vt eespool). Seal on koduloomuuseum, poeet Berdahi muuseum ja mälestusmärk, samuti mälestusmärgid Ulugbekile ja Ažinijazile.

Omamoodi vaatamisväärsused on hotell Taškent ja Rahvaste sõpruse puiestee ning monument.

Nukusis asuvad Usbekistani Teaduste Akadeemia Karakalpakkia osakond, ajaloo, arheoloogia ja etnograafia instituut. Samuti on seal Berdahi-nimeline Karakalpakkia Riiklik Ülikool ja Ažinijazi-nimeline Pedagoogiline Instituut.

Nukusi kultuurielu on mitmekesine ja huvitav: tegutsevad Berdahi-nimeline muusika- ja draamateater, noorsooteater, riiklik filharmoonia, nukuteater, viis rahvakunstiansambliit.

Nii nagu igas Idamaises linnas on ka Nukusis võimalik külastada mitut turgu.

Usk

Usbekistanis elavad sõbralikult koos erinevate religioonide esindajad. Kesk-Aasiale omaselt on seal rohkesti religioosseid mälestusmärke ja pühasid paiku. Nende ajalugu ulatub enam kui 3000 aasta taha. Tollased zoroastrismi pooldajad kummardasid tuld, maad, õhku, vett. Nende ja Usbekistani pühad kohad on lahutamatud. Samarkandis näiteks asub iidne asustatud paik Afrosiab, mis on nime saanud zoroastrismi pühakirja Avesta järgi. Buhhaara aga sai kunagi alguse künkast, kus asus püha Sijavuši haud. Zoroastrismi mälestusmärke võib leida Horazmis ja Karakalpakkias. Taškent oli samuti üks selle kultuuri keskustest.

Samarkandi ja Buhhaara muuseumides säilitatakse selle ajastu reliikviaid: mitmetuhande aastase ajaloo zoroastrismi saladus on võti selle maa olemuse mõistmiseks.

IV–VIII sajandil oli Usbekistanis levinud manihheism. Üks selle usu keskusi asus Samarkandis. Sarnaselt zoroastrismile oli ka manihheismi maailmavaateliseks aluseks võitlus kahe alge, hea ja kurja vahel. Paljud arvavad, et selles oli ka kristlusele omaseid elemente.

Kui inimest taheti kiita, oli kombeks öelda: “Ta oli oma aja Mani.” Selle õpetuse mõju võib leida tollases kujutavas kunstis.

Kesk-Aasia kultuurilist mitmekesisust mõjutas ka budism. Budistlikke mälestusmärke säilitatakse mõnel pool Usbekistanis tänaseni.

Meie ajaarvamise esimestel sajanditel hakkas sealmail laialdaselt levima kristlik õpetus. VI sajandil tekkisid mitmes paigas kristlaste asustused, teadaolevalt vermiti seal koguni oma münte.

Õigeusk levis Usbekistani territooriumile 1865. aastal Vene vägede tulekuga. Venelased asusid elama Taškenti, Samarkandi ja Buhhaarasse, ning seal hakati ehitama ka kirikuid.

Džuma mošee.

XX sajandi alguses saatis Vene valitsus Turkestani pagulusse poolakaid. See tõttu ehitati Taškenti ja Samarkandi katoliku kirikuid, mis tegutsevad tänaseni.

Taškent on ainuke paik Usbekistanis, kus tegutsevad Jumalaema Uinumise (Uspenski) katedraal, katoliku kirik, luteri kirik ja teiste religioonide pühakojad.

VIII sajandil levis Kesk-Aasiasse islam, mis on neis paigus valdavaim usk tänaseni. Moslemikultuurile omaseid elemente ja selle mälestusmärke leidub Kesk-Aasias kõikjal, kusjuures tegu on nii ilmalike, riiklike kui usulist tähendust omavate hoonetega: paleede, elumajade, mošeede, minarettide ning mausoleumidega.

Islami puhul võib eristada mitut voolu. Sufism on näiteks filosoofilis-religioosne, müstiline õpetus. Sufide seas on erinevate moslemirahvaste, sealhulgas ka usbekide esindajaid. Ekslik oleks aga rääkida sufismist kui usbeki kultuuri olulisest mõjutajast.

Küll aga on moslemimaailmale tuntava jälje jätnud VII sajandil tekkinud sunnism ja šiiism. Pärast saadik Muhammadi surma tekkis moslemite kogukonnas lõhe. Osa neist arvas, et Muhammadi järglaseks ehk kaliifiks peaks saama kõige võimekam mees ja nad valisid Abu Bakri. Need olid sunniidid: sunna ehk Muhammadi eeskuju järgijad. Teised olid seda meelt, et Muhammadi järglaseks peab saama tema lähim sugulane, onupoeg ja väimees Ali. Need olid šiiidid. Iseenesest ei olegi need kaks voolu kuigi erinevad, kuid šiitide seas on aukohal imaamid ehk pärilusjärglased, keda peetakse üksteisele järgnevateks inspireeritud õpetajateks. Neil on niisiis õigus juhtida kogukonda. Siit veidi laiemalt vaadates olgu selgituseks öeldud, et näiteks kui riigis on ülekaalus šiiidid, võidakse valida islamiriigi selline mudel, kus kõike otsustavad just usuliidrid.

Usbekistani elanikest on 80% moslemid. Kuna ülekaalus on aga sunniidid, siis on Usbekistan ilmalik riik ja usk on riigist lahutatud.

Religioosse kogukonna elu reguleerimiseks on loodud mitu organisat-

siooni. Kesk-Aasia moslemi kogukondi juhib Taškendis asuv Musulmanide Vaimulik Valitsus. Selle esindajad hoiavad sidemeid moslemi kogukondade vahel, juhivad mošeede rituaalseid teenistusi, tegelevad usuõpetuse ja usu populariseerimisega. Samuti töötatakse välja ettekirjutused ja soovitusused usuelu olulisemates aspektides.

Kogukondade igapäevaste asjadega tegeleb *mutavilliat*.

Buhhaaras tegutseb medres, kus valmistatakse ette vaimulikke. Selles Miri-arabi medreses on ka kool, kus õpivad šiiidid. Taolisi medreseid avatakse ka teistes linnades.

Taškendis töötab al-Buhhari nimeline Islami Instituut. Usbekistanis tegutseb rohkesti mošeesid, neist peamine on Taškendis asuv Džuma mošee.

Uskumused ja kombed

Usbekkidele on usk väga oluline. Sajandite jooksul on islam olnud neile niisiis usuks, südametunnistuseks, valgustajaks, paljude kommete aluseks. Kultuuritraditsioonidest lähtuvalt on neile omane austav suhtumine võimu ning allumine sellele.

KOMMETEGA SEOTUD PÜHAD

“Pidu sinus eneses”: see ei peaks usbekkide arvates käima hoopiski mitte Pariisi kohta. Nende meelest iseloomustab ütlus eriti hästi just Usbekistani. Sellel maal moodustavad pühad nimelt elu loomuliku koostisosa ja on vaat et üheks olulisemaks osaks. “Usbekk elab pulmade nimel,” on kombeks sealkandis öelda.

Peale olulisimate sündmuste – ümberlõikamise, pulmade ja matuste – eksisteerib veel tohtul hulgal kõikvõimalikke usbekkidele olulisi tähtpäevi. Sellepärast on sõna *tui*, mis tõlkes tähendab `püha´, usbekkide keelepruugis väga levinud. Peetakse näiteks hammaste püha, kui lapsel ilmuvad esimesed hambad; jalgade püha, kui laps teeb oma esimesed sammud; soldati püha, kui noormees tuleb tagasi sõjaväest.

Tähtsamate sündmuste puhul tulevad külalised kahes osas. Neist esimene – hommikune pilaff – on pidustuste kõige rahvarohkem osa. Sinna on kutsutud kõik, ka kaugemad tuttavad. Kella 5–7 vahel hommikul (paiguti on see aeg küll erinev, Samarkandis näiteks alustatakse hiljem kui Taškendis) pakutakse kõigile pilaffi. Tulemata jätta pole mõeldav, seda võetakse

solvanguna. Niisiis peab õigel ajal tingimata kohal olema, maitsma pilaffi, soovima õnne ja võimalusel üle andma kingituse. Väiksemates kohtades on külalisi tavaliselt 300 ümber, Taškendis näiteks aga võib see arv küündida 5000ni.

Pidustuste teine osa on rohkem juba pidu ise, hommikuse pilafiga võrreldes on külalisi seal vähem. Kingitus peab aga olema parem ja hinnalisem. Sageli on kombeks kinkida raha. Mõneti on see ka mõistetav arvestades, kui kalliks selliste suurejooneliste ürituste korraldamine läheb.

TEEMAJA (TŠAIHANA)

Tšaihanal on usbekkide elus oluline koht ja sellega on seotud rohkesti kombeid. Meie mõistes teemaja on usbekkide üks seltskondliku elu keskpunkte. Seal suheldakse ja aetakse juttu, puhatakse ja vahetatakse uudiseid, süüakse hommikusööki ja lõunat, arutatakse igapäevaseid eluprobleeme ja laias maailmas toimuvat.

Reeglina asuvad teemajad puude varjus veele võimalikult lähedal. See lisab teejoomisele ja vestlusele rahuliku ja mittekiirustava tunde. *Tšaihana* sisustus on traditsiooniline, madalaid laudu ümbritsevad madalad ja tingimata vaibaga kaetud diivanid. Kusagil nurgas askeldab peremees või teenindaja, kõige olulisemal kohal on kolle, mille kohal keedetakse vett või valmistatakse toitu.

Huvitav on see, et kõnealune traditsioon leiab järgimist ka mitmel pool mujal, kuigi veidi kohandatud kujul. Näiteks on Moskvas viimasel ajal avatud mitmeid kohvikuid ja restorane, mis lähtuvad *tšaihana* põhimõttest ja kannavad ka vastavaid nimesid (näiteks “*Tšaihana Buhhaaras*”, “*Tšaihana Hiivas*”). Kõnealust temaatikat on sageli kasutatud ka kujutavas kunstis, näiteks kunstnik Viktor Monahhovi “*Tšaihana Samarkandis*”.

Tšaihana Moskvas

Viktor Monahhovi “*Tšaihana Samarkandis*”.

NAABREID HÖLMAV KOGUKOND (**MAHALLJA**)

Usbeki *mahalljal* on sajandite pikkune traditsioon ning see on rahva tavade ja kommete hoidja. *Mahallja* on naabreid hõlmav kogukond. Samas pole *mahallja* olnud kunagi vaid kindlat territooriumi hõlmav üksus; selle elanikud on omavahel seotud suguluse, elukutse ja isikliku tutvuse kaudu. *Mahalljas* elavad sõpruses ja üksmeeles erinevast rahvusest inimesed.

Mahalljad juhib komitee, mille valib üldkoosolek. *Mahallja* keskus on *Tšaihana*, kuhu kogunetakse arutama olulisi probleeme. *Mahallja* elanikke teenindab oma juuksur, sageli asub seal ka oma mošee. Eelkõige on see aga läbi sajandite olnud omanäoline läbikäimise viis, kus järgitakse heanaaberlikke suhteid, austatakse vanemaid inimesi, hoolitsetakse eakate inimeste, laste, haigete ja invaliidide eest.

Just seetõttu on *mahalljas* eriline tähendus talgutel (*hašar* – vt allpool).

Lapsi kasvatatakse samuti ühise järelevalve all: kui noor inimene käitub ebakorrekt-selt, võib *aksakal* (‘valge habe’) teha talle märkuse ja teavitada sellest ka tema vanemaid. Veelgi enam, vanemad peavad selle eest igati tänulikud olema. Peale selle on *mahalljas* olemas ka kasvataja ametikoht. Tema hoiab silma peal raskestikasvatatavatel noorukitel, korraldab spordivõistlusi, mitmesuguseid konkursse. Isegi peretülid, mis väljuvad oma pere piirest (seda juhtub usbekidel küll äärmiselt harva), lahendab *mahallja*. Kõik *mahallja* otsused kuuluvad aga ilmtingimata täitmisele. Pole midagi hullemat kui osutada väljaspool seda ühendust olevaks...

Kõikvõimalike sündmuste tähistamine on samuti kogukonna hoole all – alates kutsete saatmisest, nõude muretsemisest ja piduroogade valmistamisest. Kuna näiteks väikseimasegi usbeki pulma kutsutakse tavaliselt 200–300 inimest, on tegemist seega küllaga. Ja mõistagi tuleb pulma kut-suda kogu *mahallja*, vastupidine oleks kohutav häbi. Veelgi enam – kui inimene on ära kolinud ja asunud elama teise *mahalljasse*, peab ta ilmtingi-mata oma pulma kutsuma mõlema kogukonna liikmed...

Kaškadarjo piirkonna mahallja komitee.

USBEKI PULM

Abiellumisel on usbekkidele eriline tähendus ja seda tähistatakse väga pidulikult. Suure ja toreda pulmapeoga käivad kaasas kombed, mida püütakse hoolikalt täita tänaseni.

Pulmadele eelneb tingimata kihlus (*fatihha tu*). Määratud päeval kogunevad pruudi majja külalised. Pärast seda, kui isamehed teevad teatavaks oma visiidi eesmärgi, saab teoks karaski murdmine (*non sindiri*). Sugulaste juuresolekul murtakse karaski küljest tükikesi, mis mässitakse riideriba-desse. Kopsukesed antakse kõige auväärsematele külalistele. Naistele näidatakse pruudi kaasavara: kahte kirstutäit rõivaid, pesu jm. Pruudi sugulased annavad peigmehe sugulastele ja isameestele üle kingitused. Sellest hetkest peetakse noored laulatatuks.

Abielu tunnistajaks peab olema mulla, kes loeb noorpaarile vastava palve ja kuulutab nad meheks ja naiseks. Pärast seda leiab tänapäeval aset registreerimine perekonnaseisuametis.

Korraliku pulma oluline koostisosa on rikkalik peolaud, mille ümber koguneb ikka 200–300 inimest.

Peigmehe vanemad peavad võimaldama noorpaarile elamise: maja või eraldi korteri. Pruudi vanemate poolt on pulmakingiks aga kogu sisustus: kõik, mida noor pere kooselu esimestel aastatel vajab. Muidugi ei tule see kõik kätte odavalt, ent sellistel puhkudel väljaminekutega ei koonerdata.

Pulma keskne sündmus on pruudi lahkumine vanematekodust ja elamaasumine peigmehe majja. Paljudes kohtades on säilinud rituaal, mille kohaselt enne, kui peigmees juhatab pruudi oma majja, käiakse kolm korda ümber tule. Sümboolselt tähistab see puhastumist: ühist eluteed alustatakse puhtalt lehelt.

Pulmad!

Komme *tšõmõldõk* näeb ette, et pruut ja peigmees sisenevad tuppa üheaegselt, püüdes teineteisele jala peale astuda. Kes jõuab teha seda esimesena, hakkab perekonnas vägesid juhtima ka edaspidi. Selle väga iidse kombe täitmiseks läheb vaja ka mett ja peeglit. Nimelt peab peigmees pak-kuma pruudile mett ja seejärel sööma seda ka ise, et ühine elu oleks magus. Toas peavad mõlemad vaatama peeg-lisse, et näha enda ees tõde.

Järgmisel päeval leiab aset *kelõn salom*, mis tähistab pruudi vastuvõtmist

uude peresse. Peigmehe vanemad, sugulased ja sõbrad õnnistavad pruuti ja külvavad ta üle kingitustega, pruut aga tervitab kõiki sügavalt kummardades.

Pärast pulmi ei jäta peigmees pruuti pimedal ajal üksi. See rituaal kestab 40 päeva.

LAPSE SÜND

Noore pere elus on mõistagi väga oluline sündmus lapse sünd. Sellega käib kaasas pidulik rituaal *bešik tui* ('puust hälli'). Neljakümnendal päeval pärast lapse sündimist toovad noore ema sugulased lapsele hälli ja kõik muu vastsündinule vajalik. Ühes võetakse ka rätikusse mähitud karaskeid, maiustusi, mänguasju. Seni kuni külalised lõbutsevad ja võtavad külakosti peolauas, viivad vanemad naised lastetoas läbi imiku esimese mähkimise ja tema hälli panemise rituaali. Tseremoonia lõpeb lapse ülevaatamisega, seejärel annavad kõik kutsutud üle ka oma kingitused.

Padja alla pannakse küüslauku ja leiba. See peab lapsest eemale peletama hirmutunde ja kindlustama, et lapse elu oleks hea ja õnnelik.

Kui peresse sünnib poiss, paneb isa sel puhul kasvama pappleid. Neist saavad tulevikus talad tema maja katusele. Kui poeg võtab naise, läheb tal ju vaja oma elamist...

Imik pannakse pidulikult hälli.

TALGUD (HAŠAR)

Eespool (peatükk "Usbekid – millised nad on?") oli juttu, et usbekid on väga abivalmid. Selle omadusega on tihedalt seotud *hašar*: komme, mis on omane ka eestlastele ja meie mõistes tähendab talgud.

Usbeki perele on oluline sündmus oma maja ehitamine. Muidugi kututakse seda tegema kogenud spetsialistid. Ent iga ehituse puhul on ka lihtsamaid töid, mis on vaja kiiresti ära teha. Siis tulevad appi sugulased, sõbrad, head tuttavad – käes on *hašar*. Kui kedagi kututakse neil töödel osalema, pole kunagi kombeks ära öelda. Eelnevalt arutatakse tööde käik läbi ja asutakse siis asja kallale. Lõpetuseks korraldatakse ühine lõuna- või õhtusöök.

Talgud korraldatakse sageli ka siis, kui on vaja aidata üksikuid vana-inimesi, haigeid või invaliide näiteks kodu remontimisel või aiatöödel.

Hašar ei tähenda, et seal osalevad vaid usbekid. Maja aitavad ehitada ka korealased, venelased, tadžikid, tatarlased. Kui aga näiteks korealane või venelane vajab abi, lähevad usbekid kindlasti appi ka talle.

Sellest, milline võim on üksteise aitamisel, kõnelevad paljud usbeki vanasõnad. “Kes ühineb – see jõuab, kes eraldub – see kõduneb,” ütleb üks neist.

USBEKI ELUTEE SÜNNIST SURMANI

Usbekkide kombe kohaselt jaguneb nende elu mitmeks perioodiks, kusjuures igaühega käivad kaasas kindlad tavad.

Akik hõlmab kümmet sündimisjärgset päeva. Külla kutsutakse 15–20 kõige lähedasemat inimest. Vastsündinul lõigatakse ära juuksed, seda teeb kas mulla, vanaema või vanaisa. Mulla sosistab vastsündinule kolm korda kõrva tema nime.

Tšilla tui kestab 40 päeva. Pärast sündi ei tohi selle aja jooksul keegi, lapse isa sealhulgas, näha maimukest pärast päikseloojangut. Päevasel ajal on aga kõik kutsutud külla last vaatama. Kindlasti tuleb kaasa võtta kingitus.

Bešik tui on hälliperiood. Tavaliselt käib siis külas 100–200 inimest. (Vt peatükk “Lapse sünd”.)

Sunat on seotud ümberlõikamisega ja leiab tavaliselt aset enne kooliiga (peaasi, et vanust tähistab paaritu arv). Külalisi on sel puhul vähemalt 200–300, hommikusel pilafil koguni 1000. Ümberlõikamine saab teoks kas enne või pärast pidustusi. Laps pannakse pidulikult riidesse ja ta käib ka ise külaliste hulgas ringi.

Fatihha tui on kihluspidu, kuhu kutsutakse 50–100 külalist. (Vt peatükk “Usbeki pulm”.) Muide, isamees palub kätt ainult kolmapäeval või laupäeval. Kui pruudi vanemad on asjaga nõus, valmistavad nad selleks puhuks pilafi, jah-sõna öelda pole kombeks.

Nikoh tui tähistab pulma. Külalisi on siis tavaliselt 300–500, hommikusel pilafil muidugi tunduvalt rohkem, Samarkandis kuni 1000, Taškendis aga kuni 5000 inimest. (Vt peatükk “Usbeki pulm”.) Tavaliselt peetakse pulmi suve lõpul, pärast viljakoristust, kõike on siis saadaval palju ja odavalt.

Tšarlandõ leiab aset nädal pärast pulmi. Pruudi vanemad paluvad siis külla peigmehe sugulased, tavaliselt 15–20 inimest. Alles pärast seda on peigmehel õigus tulla nende koju. Niimoodi sillutavad pruudi vanemad peigmehele teed.

Paigambar on tuntud ka kui Prohveti aeg. Iga moslem, kes saab 63 aastat vanaks, peab selle eest tänama Prohvetit, kes elas just selle eani.

Niisiis kutsutaksegi 63-aastaseks saades kokku rohkesti külalisi, et sel moel oma tänulikkust näidata.

Hudoi tähistab matuseid ja lahkunu mälestamist. Koguneb umbes 300–500 külalist. Matused peavad kombekohaselt toimuma kohe surmapäeval, enne päikese loojumist. Kõik, kes tulevad lahkunuga hüvasti jätma, võtavad kaasa midagi söödavat, et pererahvas ei peaks kolme päeva jooksul süüa valmistama. Hüvastijätt lahkunuga toimub *tšaihana* ees ja sellest võtavad osa ainult mehed. Mulla küsib: “Kas kellelgi on lahkunule etteheiteid?” Ja kõik vastavad: “Ei. Ta oli hea inimene.” On mõeldamatu, et surnu lahkuks siit ilmast võlgadega või lähedaste hukkamõistu saatel.

Kirstu kannavad surnuaiale kogukonna mehed üksteist välja vahetades. Naised matuseprotsessioonil ei osale. Kui keegi juhtub rongkäigust mööda minema või sõitma ja peatub, antakse tallegi kohe võimalus kirstu kanda.

Kolm päeva hiljem leiab aset lahkunu mälestamine: sel puhul valmistatakse pilaffi ja keedetakse teed. Kahekümne päeva pärast (*jegerma*) tulevad lahkunu majja teda mälestama mehed, neljakümne päeva pärast naised. Lein kestab aasta.

Kakskümmend päeva ja aasta pärast surma korraldatakse lahkunule mälestuspilaff. See algab kohe pärast hommikupalvust ja kestab 1,5–2 tundi. Pilaffi süües meenutatakse lahkunut ja loetakse Koraani.

USBEKI TURG

Usbekkidel on kombeks öelda: “*Otang bozor, Onang bozor*”. See tähendab “Isa turg, ema turg”. Ülekantud tähenduses osutatakse niisiis asjaolule, et turult ei osteta pelgalt toitu ja tarbekaupa, turult võib saada ka häid mõtteid ja nõuandeid, mida ei leia kusagilt mujalt.

Usbeki turg annab vaat et parima võimaluse tundma õppida rahva kultuuri ja elu-olu, kogu selle mitmekesisust ja värvikust. Omal moel on see vanade tavade ja kommete peegeldus. Seal ringlevad inimesed, kaubad, teadmised, väärtused, ideed, maitsed...

Usbeki turg on ka erinevate kultuuride ristumiskoht: ta aitab usbekkidel säilitada ja kanda edasi mälestusi.

Usbeki turg.

SÖÖGIKULTUS

Söömine on Usbekistanis püha tegevus. Selle tähtsa toiminguga on seotud mitmed tavad.

Usbekkide toidulaulal peab olema lame ümmargune kakk ehk karask (*lepjoška*). Seda valmistatakse erilises ahjus (*tandõris*). Karask on tihke koostisega, säilib kaua ja lõhnab väga isuäratavalt.

Karaskiga on seotud rohkesti kombeid. Kui noormees hakkab sõjaväkke minema, peab ta hammustama karaskist tüki, mis seejärel seinale riputatakse. See on tema tagasituleku pant. Kui noormees kahe aasta pärast jälle koju saabub, võetakse tükk seinalt maha, puhastatakse tolmust ja soojendatakse veega üles. Seejärel tuleb karaskitükike tingimata ära süüa.

Kihluse ajal (nagu eespool teada saime) aga loetakse peigmees ja pruut laulatatuks alles pärast seda, kui kahest karaskist on kild murtud.

Isuäratava lepjoškaga on seotud rohkesti kombeid.

Igapäevane ja samas ka rituaalne toit on muidugi pilaff.

“Tõelist pilaffi peavad valmistama tõelised mehed,” tavatsevad öelda usbekid. Pilafi erilisus ei seisne ainult selle valmistamises, ka süüa tuleb seda erilisel moel. Näiteks matustele järgneva hommikuse pilafi puhul sõltub söömise viis lahkunud inimese vanusest. Kui tegu oli juba eaka inimesega, tuleb ära süüa kogu portsjon, nii elab ka sööja kõrge vanuseni. Noorelt surnud inimese puhul võetakse pilaffi vaid paar-kolm lusikat.

Sumalljak on samuti söök, mida teavad kõik usbekid. “See ei ole lihtsalt toit, see on pidu,” ütlevad nad. Roa valmistamine kestab 24 tundi ja sellega tegelevad ainult naised. Kusjuures neid peab olema mitu, sest toitu tuleb pidevalt segada. Kõigepealt aga pannakse nisu neljaks päevaks idanema. Selle aja jooksul võib tuppa, kus nisu kasvab, siseneda vaid seda kastev naine. Kui nisu on kasvanud viie sentimeetri pikkuseks, lastakse see kolm korda läbi hakklihamasina. Saadud mahl valatakse spetsiaalsesse anumasse, väljapigistatud taim puistatakse arõkki. Ühe anuma mahla kohta võetakse 6 kg nisu, 24 kg jahu ja 200 g päevalilleõli, sekka visatakse kreeka pähkleid ja väikseid kive – see hoiab valmivat rooga kõrbemise eest. Kivikesi loopides tuleb ka midagi soovida. Kuni *sumalljak* valmib, naised tantsivad ja laulavad. Kui toit lõpuks valmis saab, jagatakse seda piirkonna kõigile inimestele. Rooga valmistatakse ainult kevadel.

Rahvustoidud

USBEKI KÖÖK

Usbeki köögil – nagu ka teistel rahvusköökidel – on oma kindel spetsiifika, mis väljendub nii toidu valmistamises kui ka tarvitamises.

Usbeki rahvusköögi kirevus, maitsete ja aroomide rikkus tulenevad paljuski selle päikselise paiga juur- ja puuviljade rohkusest. Oma värvingu lisavad toidu valmistamise eriline viis ja muidugi retseptuur.

Näiteks loomakasvatuserajoonides eelistatakse toidu valmistamisel liha, võid, piima; maaviljelusega tegelevates piirkondades juur- ja kaunvilju. Muidugi on selliseid toite, mida ei valmistata iga päev, vaid ainult pulmadeks ja teistel pidulikel puhkudel kallite külaliste jaoks. Omamoodi delikatess on näiteks *postdumba uramasi* (lambalihast rasvasabakesta rulaad), *tandõr kabob* (spetsiaalses ahjus valmistatud šašlõkk), *hasip* (kodune vorst).

Usbeki köögis võib eristada enam kui 100 liiki pilaffi, ligi 30 liiki šašlõkki, 70–80 erinevat suppi, rohkesti leivasorte, kondiitritooteid.

Paljusid toite valmistatakse aastaajast sõltuvalt. Kevadel on iseloomulik toit redisesalat hapukoorega. Pelmeenid tehakse siis rohke rohelisega, pilafi juurde käib kapsarulle meenutav viinamarjalehtedest valmistatud roog, levinud on lillkapsahautis.

Suvel valmistatakse šašlõkki tomatitega, tehakse kapsarulle. Rohkesti süüakse täidetud pipart, hapupiimast valmistatud rohelist külma suppi, aurutatud šašlõkki, hautatud liha ja juurvilja, erinevaid kompotte, juuakse teed.

Sügisel on eelistatud praetud liha, kala šašlõkk, tallelihast hautis, vutisupp, pilaff aivaaga.

Talvel süüakse mitut liiki rammusat pilaffi, tallešašlõkki, naerisalatit, pruunistatud lihaga suppi, erinevaid talveks hoitud puuvilju, moose, kompotte, soolatud ja marineeritud köögivilju.

Usbeki köögis sõltub toiduainete esmane töötlemine sellest, milleks neid seejärel kasutatakse. Näiteks hernesupi jaoks lõigatakse kartul tingimata kuubikuteks, lintnuudli supi sisse käib ribadeks lõigatud kartul. Lihapuljongisse käivad kartul, porgand ja naeris tervelt, see annab toidule erilise aroomi.

Suppi keedetakse aeglasel tulel. Vastasel korral muutub köögiviljade pealispind kõvaks ja kasulikud ained, sealhulgas mineraalsoolad, eristuvad

puljongisse vaid vähesel määral. Ent just need annavad supile õige maitse. Sool lisatakse vahetult enne valmistamist, muidu võib supi väga kergesti üle soolata.

Üheks usbeki köögi eripäraks on spetsiifilise põhjaga, tinakatelt meenuvatavate nõude kasutamine. Selline nõu on mugav näiteks pilafi segamisel. Iseloomuliku maitse annab ka kindlat liiki kütuse kasutamine, eelistatakse puukütet.

Paljusid toite valmistatakse aurutades, mõned road, näiteks karaskid ja šašlõkk, valmivad vaid spetsiaalses ahjus (*tandõris*).

Tandõr – spetsiaalne ahi.

USBEKI PILAFF

Pilaff on Usbekistanis sedavõrd tähtis toit, et selle kohta on loodud isegi legende. Olgu siinkohal üks neist.

Kord armus Buhhaara valitseja poeg meeletult vaesest perest pärit iludusse, kuid klassierinevuse tõttu ei saanud ta temaga abielluda. Noormees tõmbus üksildusse, keeldus toidust, tema enesetunne halvenes iga päevaga.

Haige viidi tuntud teadlase Ibn Sina juurde. Küsimused haiguse põhjuste kohta ei andnud aga mingeid tulemusi, patsient ei tahtnud millestki rääkida. Siis otsustas Ibn Sina haiguse kindlaks määrata pulss-diagnostika

abiga. Ta käskis enda juurde tuua inimese, kes teadis linna kõigi kvartalite nimesid. Mees hakkas järjest neid nimetama, Ibn Sina jälgis sel ajal haige pulssi. Ühe kvartali puhul noormehe pulss nõksatas. Seejärel kutsuti teine mees, kes teadis kõnealuse kvartali kõigi elanike nimesid. Ühe käsitöölise nimi pani nooruki tuntavalt närveerima. Toodi siis käsitöölise kohale ja paluti tal öelda oma laste nimed. Kui mees tõi kuuldavale oma tütre nime, täheldas teadlane patsiendil tugevat südame pekslemist. Teinud kindlaks, et noormees on armunud käsitöölise tütresse, määras Ibn Sina ravi: anda kurnatud peigmehele kord nädalas *palov-oši* (pilaffi) ja teha seda senikaua, kuni taastub tema jõud. Seejärel aga korraldada pulmad...

Ibn Sina öeldud toidu nimetus koosneb aga kõigi nende ainete algustähtedest, mis kuuluvad selle koostisse: p – *pies* ('sibul'), a – *aes* ('porgand'), l – *lahm* ('liha'), o – *olio* ('rasv, õli'), v – *vet* ('sool'), o – *ob* ('vesi'), š – *šalō* ('riis').

Ja siinkohal ka üks retsept.

SAMARKANDI PILAFF

750 g lamba- või loomaliha, 900 g riisi, 600 g sibulat, 900 g porgandit, 300 g taimerasva, soola. (Kogus on arvestatud 5–6 portsjoni jaoks.)

Sibul lõigatakse rõngasteks ja praetakse eelnevalt tugevasti kuumutatud rasvas seni, kuni sibul omandab kuldse värvi. Lisatakse 200–250 grammised lihatükid (kas kontidega või ilma) ja praetakse neid seni, kuni lihale tekib praekoorik. Seejärel asetatakse lihale ribadeks riivitud porgandid ja valatakse juurde veidi vett ning maitsestatakse soola, pipra, köömnete ja kukermarjadega.

Tõelist pilaffi valmistavad tõelised mehed.

Pann kaetakse kaanega ja segu hautatakse seni, kuni porgandid lähevad pehmeks.

Riis sõrmitsetakse läbi, pestakse hoolikalt ja jäetakse 30–40 minutiks likku (eelnevalt lisatakse veidi soola). Enne tarvitamist pestakse riis veel kord läbi.

Sibula-liha-porgandi segule lisatakse seejärel vahukulbiga ühtlase kihina riis, peale valatakse tuline vesi, lisatakse sool ja lastakse kiiresti keema minna. Seejärel keedetakse toitu tugeval tulel, kuni vedelik imendub täielikult riisi sisse. Tuli tehakse väiksemaks, katel kaetakse tihedalt kaanega ja keedetakse, kuni riis saab valmis.

Toitu serveerides asetatakse taldrikule kõigepealt kuhjakesena riis, selle peale pannakse porgandid, siis sibul ja ülemise kihi moodustab väikesteks tükkideks lõigatud liha.

Usbekid maailmas

Nõukogude võimu kehtestamise tõttu olid paljud usbekid sunnitud oma kodumaalt lahkuma. Mõned asusid elama Türki, teised Afganistani. Nende järglased ei minetanud aga võõral maal oma keelt, kombeid, traditsioone. Immigrantide järgmine põlvkond kolis 1980. aastatel enamasti USA-sse. 1990. aastate alguses asus ka Usbekistanist Ameerika Ühendriikidesse elama 1000 inimest. Ühtekokku elab USA-s praegu 8000–10 000 etnilist usbekki. Enam kui 6 miljonit usbekki on endale kodu leidnud Tadžikistanis, umbes 1000 Beneluxi maades ja 240 Kreekas. Rohkesti usbekke elab ka Kasahstanis, Kirgiisias, Aserbaidžaanis. Lätis on end sisse seadnud 2000 ja Leedus ligi 1000 usbekki.

Eestis asuval Usbeki kultuurikeskusel on Läti ja Leedu usbeki kogukonnaga tihedad sidemed.

Usbekid Eestis

Puuduvad kindlad andmed selle kohta, et usbekid oleksid elanud Eestis enne Teist maailmasõda.

Suur hulk usbekke jõudiski Eestisse just sõjapäevil. Sõdurpoisid, kes sõdisid Eesti territooriumil, leidsid endale eesti neiu, armusid, lõid perekonna ja jäidki siia elama.

Palju usbekke saabus Eestisse 1980. aastatel koos ehitajatega teistest tollastest liiduvabariikidest, nimelt rajati siis Tallinnasse Moskva Olümpiamängude purjeregati keskust. Venemaa kõrgkoolides õppinud usbeki neiud aga armusid oma eesti noormeestest õpingukaaslastesse ja läksid neile mehele. Niimoodi leidsid nemad tee Eestisse.

Praegu elab Eestis ligi 500 usbekki. 6. detsembril 1990. aastal loodi usbeki kultuuriselts "Safar" ('teekond'), mis 2000. aastal nimetati kultuurikeskuseks. Algusest peale on selle tööd juhtinud raamatukese üks autoreid Lola Sahhibnazarova. Tema head abilised on algusest peale olnud raamatukese teine autor Zulfia Nurmanova ja Gulnara Jakubova. Veidi hiljem liitusid Jelena Sohnenko, Viktoria Bagdasarova ja Amina Kurbanova. Usbeki kultuurikeskus "Safar" kuulub Eestimaa Rahvuste Ühenduse koosseisu. Keskuse juures tegutseb pühapäevakool, 1996. aastal asutati rahvakunstiansambel "Huntša" ('õienupp'). Igal suvel on huvilistel olnud võimalus näha ansambli esinemist Tallinna vanalinnapäevadel, samuti lüüakse kaasa Eestimaa Rahvuste Ühenduse ettevõtmistes.

Oma tegutsemisaastate jooksul on kultuurikeskus jõudnud ära teha nii mõndagi. Olgu siinkohal mõned näited:

- 1994 – Tallinnas korraldati usbeki kunstkeraamika näitus;
- 1996 – osaleti Eestimaa rahvuste I festivalil;
- 2000 – Tallinnas toimus usbeki tarbekunsti näitus;
- 2001 – tähistati *navruzi* (usbekidel on kombeks tähistada uut aastat veel teistki korda: kevade alguspäeval, mil loodus tärkab uuesti) koos Tallinna Pedagoogikaülikooli türgi filoloogia üliõpilastega;
- 2002 – Tallinnas avatud noortekeskuse näitus-seminaril korraldati vestlusring 35 noore osavõtul;
- 2002 – näitusel Tallinnas oli võimalus vaadata usbeki rahvuslikke nõusid;
- 2003 – tähistati *navruzi* koos Tallinna Pedagoogikaülikooli üliõpilastega, pidustusest võtsid osa Türgi suursaatkonna esindajad;
- 2004 – Tallinna Kodulinna majas toimus usbeki kultuurikeskuse tegevust kajastav fotonäitus;
- 2005 – Tallinna vanalinnapäevadel korraldati Eestis elavate erinevate rahvuste rahvarõivaid ja tikandeid tutvustav väljapanek;
- 2005 – Tallinnas eksponeeriti Usbekistani tutvustavat fotonäitust "Buhhaara, Samarkand, Hiiva";
- 2006 – korraldati Usbeki kultuurikeskuse noorte kunstnike loomingu näitus. Osaleti mitmete pühade tähistamisel laste sotsiaalajas Männikul (nüüd Anna keskus). Anti kontserte Leedus.

Väljaspool Eestimaa Rahvuste Ühendust tegutseb veel kaks väiksemat usbeki kultuuriseltsi. Alates 2000. aastast korraldab Tallinnas Hassan Umurzakovi eestvedamisel huviringide tööd selts “Nargiza” (lillesort). Narva selts “Sogdiana” loodi 2003. aastal Irina Kravtsova algatusel ja selle eestvõtmisel tegutsevad pühapäevakool ja ansambel.

Niisiis on ka eestlased võinud viimastel aastatel osa saada usbeki rikkast omanäolisest kultuurielust. Usbekkidele tähendab kultuurikeskuse ja seltside tegevus ühelt poolt võimalust ajaloolisest kodumaast eemal olles elada siiski kaasa seal toimuvale. Samas jätkavad nad süvenemist Eesti elukorraldusse ja kultuuri, osalevad sel eesmärgil kursustel ja seminaridel, õpivad eesti keelt. Mõtlevad ikka ja jälle ka selle peale, kuidas tutvustada Eesti elanikele kõike seda, mis on nii omane Usbekistanis elavatele inimestele. Aga niimoodi sünnibki arusaam sellest, mis on oluline. Sünnib vastastikune mõistmine.

Usbeki kangad ja түбeteikad näitusel Tallinnas.

“Safari” liikmed külas usbeki kultuuriseltsil Leedus.

KASUTATUD KIRJANDUS

Trükised

1. Береснева, Л. Ковровые изделия каракалпаков. М., 1994.
2. Государственные символы Республики Узбекистан. Справочник, Ташкент, 1997.
3. Декоративно-прикладное искусство Средней Азии. М., 1995.
4. Исторические памятники Узбекистана: Самарканд, Бухара, Хива, Ташкент, 2006.
5. Книга изречений. /Составитель М. Абдурахимов/. Ташкент, 1992.
6. Материалы по этнической истории тюркских народов центральной Азии. Ташкент, 2003.
7. Левитин, Л. Узбекистан на историческом повороте. М., 2001.
8. Леонтьев, А. Культуры и языки народов России, стран СНГ и Балтии. Учебно-справочное пособие. М., 1998.
9. Лэмб, Г. Тамерлан – правитель и полководец. М., 2004.
10. Лэмб, Г. Бабур-тигр. М., 2002.
11. Лыкошин, Н. Хороший тон на Востоке. М., 2005.
12. Нежурина, Н. Популярная этнопсихология. Мн., 2004.
13. Притчи человечества. /Составитель В. Лавский/. Мн., 2004.
14. Сурдель, Д. Ислам. М., 2004.
15. Тавадов, Г. Этнология. М., 2002.
16. Туризм Узбекистана. Ташкент № 1. 2004.
17. Узбекистан-Contact. Журнал № 4–6. Ташкент, 1993.
18. Узбекистан. Географическая справка. Указатель географических названий. Росткартография, 2001.
19. Узбекский фольклор. /Составитель И. Рогов/. Ташкент, 1980.
20. Узбекистон тарихи “Узбекистон тарихи ва хукук“ кафедраси. Услубий кулланма. Ташкент, 2002.
21. Худойшукуров, Т., Махмудов, А., Убайдуллаев, Р. Узбекские национальные блюда. Ташкент, 1995.
22. Шуц, Г. История человечества: Средняя Азия и Сибирь. М., 2004.
23. Юлдашев, И., Öztürk, Т., Öztürk Y. Узбекские и тюркские пословицы и объяснение. Ташкент, 1998.
24. Viikberg, Jüri. Eesti rahvaste raamat. Tallinn, 1999.
25. The Republik of Uzbekistan. Encyclopedic reference. Tashkent, 2003.

Internet

www.inerpress.uz – Информационное агентство Узбекистана.

www.uzbekistan.org.ru – Посольство Узбекистана в России.

www.uzland.info – Инфопортал Узбекистана.

www.edu.uz – Министерство образования Узбекистана.

www.statistics.uz – Отдел статистики Узбекистана.

www.gov.uz – Портал правительства Узбекистана.